

FOLKLOR YAZILARI

MÜƏLLİF
Aynurə SƏFƏROVA

Karabük Üniversitesi Yayınları

Karabük Üniversitesinin Nəşrləri

FOLKLOR YAZILARI

MÜƏLLIF

Aynurə SƏFƏROVA

REDAKTOR

Prof. Dr. Ali ASKER

QRAFİKA DİZAYNERİ

Deniz TANIR

Əlaqə

Karabük Universiteti

<https://www.karabuk.edu.tr/tr>–<https://www.karabuk.edu.tr/en>

Karabük Universitetinin Əsas Kampusu

444 0 478

Bu əsərin nəşri, satışı və surəti çıxarılması hüquqları Karabük Universitetinə məxsusdur.

Karabük Üniversitesi Yayınları

Karabük Universitetinin Nəşrləri

MÜƏLLİF

Aynurə SƏFƏROVA

ORCID: 0000-0001-5885-359X

EDITOR

Prof. Dr. Ali ASKER

ORCID: 0000-0003-0932-5234

Kitabxana Qeydiyyat Kartı

Folklor Yazıları

SƏFƏROVA, Aynurə

83 pages, Bibliography included.

Bütün hüquqlar qorunur.

Naşirin icazəsi olmadan bu əsərin heç bir şəkildə surətinin çıxarılmasına icazə verilmir.

Mənbəyə istinad edilmək şərti ilə surətinin çıxarılmasına icazə verilir.

Bu əsərdə dərc olunmuş yazıların məzmununa görə müəlliflər tam məsuliyyət daşıyırlar.

KARABÜK UNIVERSİTETİNİN NƏŞRLƏRİ – 119

E-ISBN: 978-625-93898-7-5

Dekabr 2025

MÜNDƏRİCAT

TƏQDİM	vii
ÖN SÖZ	viii
“QURBANİ” DASTANINA DAİR MƏQALƏLƏR	10
“QURBANİ” DASTANINDAKI “BƏNÖVŞƏ” ŞEİRİNİN ANLAM ANALİZİ” .	10
Giriş	10
Sonuc	13
ƏDƏBİYYAT	13
“QURBANİ” DASTANINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR	15
Əsas hissə	15
QAYNAQLAR	19
“QURBANİ” DASTANININ DİRİ VERSİYASININ SPESİFİK CƏHƏTLƏRİ VƏ DİGƏR VERSİYALARLA MÜQAYİSƏSİ	20
ƏDƏBİYYAT	24
“QURBANİ” DASTANINDA TARİXİ İZLƏR	25
ƏDƏBİYYAT	28
AŞIQ SƏNƏTİNƏ DAİR YAZILAR	29
AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ	29
Aşıq Ələsgərin həyatı haqqında qısa bilgi	29
Sonuc	35
QAYNAQLAR	35
AŞIQ PƏNAHIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA DAİR	37
ƏDƏBİYYAT	41
SEYRANİ SANATINA BİR BAKIŞ	42
Giriş	42

Seyrani Sanatının Özellikleri	42
Seyrani Şiirlerinde Atasözleri ve Deyimler	46
Sonuc	48
QAYNAQLAR	49
AŞIQ KAMİL ZÜLFÜQAROV YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ	50
ƏDƏBİYYAT	54
FOLKLORA AİD MÜXTƏLİF SƏPGİLİ YAZILAR	
FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN DİLİ	55
Giriş	55
ƏDƏBİYYAT	61
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖNƏMİ ƏDƏBİYYATDA	
VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU VƏ MİLLİ MÜCADİLƏ	62
Giriş	62
Dövri mətbuat.....	63
Ədəbi dərnəklər və poeziya	64
Əhməd Cavad	65
Sonuç	68
AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORUNDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ	
DEYİMLƏR	70
QAYNAQLAR	74
BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ.....	
Giriş	75
Əsas hissə.....	75
Nəticə.....	78
QAYNAQLAR	78

XƏLİL RZA ŞEİRLƏRİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ	79
Giriş	79
ƏDƏBİYYAT	85

TƏQDİM

Folklor hər bir xalqın mənəvi kimliyinin, kollektiv yaddaşının və tarixi varlığının ən etibarlı daşıyıcısıdır. Xalqlar yaşadıkları coğrafiyadan, siyasi quruluşlardan və zamanın sərt sınaqlarından keçsələr də, onları bir arada saxlayan, özünüdərkini təməlini təşkil edən böyük güc – söz, yaddaş və ənənə – məhz folklordur. Folklor xalqın dilində, yaddaşında, mərasimlərində, əxlaqında və gündəlik həyat tərzində yaşayan görünməz, lakin ən güclü bağdır. Bu səbəbdən folklor yalnız “şifahi ədəbiyyat” nümunəsi deyil, xalqın dünyaya baxışını, tarixə münasibətini, duyğularını və inamlarını bildirən bütöv mənəvi sistemdir.

Folklor araşdırmalarının əhəmiyyəti də buradan doğur. Bir xalqın kimliyini, keçmişini və dünyagörüşünü anlamağın ən doğru yollarından biri onun yaratdığı folklor örnəklərinə baxmaqdır. Bir bayatının mısrası, bir dastanın süjeti, bir aşığın səsi, sənəti, bir mərasim atributu — hər biri böyük bir mədəni dünyanın kodlarını gizlədir. Bu mənada folklorşünaslıq təkcə keçmişi öyrənmək deyil, həm də bu günü anlamaq, gələcəyi qorumaq missiyasıdır.

Azərbaycan folkloru minillərlə formalaşmış, müxtəlif tarixi mərhələlərin təsirini özündə yaşatmış zəngin və çoxqatlı irsdir. Dastanlarımızdan bayatlarımıza, aşıq yaradıcılığından mifoloji qatlara, mərasim ənənələrindən inanclara qədər geniş bir mədəni xəzinə xalqımızın estetik duyumunu, mənəvi aləmini və dünyagörüşünü daşıyır. Xüsusilə aşıq sənəti, epik dastanlar, regional folklor materialları və xalq poeziyası Azərbaycanın mədəni kimliyini formalaşdıran əsas sütunlardır. Bu zənginlik həm tədqiqatçı, həm də geniş oxucu auditoriyası üçün tükənməz araşdırma sahəsidir.

Əlinizdəki kitab da məhz bu geniş irsin müxtəlif qatlarına həsr olunmuş elmi yazıların bir araya gətirilməsi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Burada toplanan məqalələr müəllifin uzun illər ərzində müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı, elmi jurnallarda və toplularda dərc olunmuş araşdırmalarının sistemləşdirilmiş şəkildə təqdimidir. Hər bir yazıda folklorun ayrı-ayrı sahələrinə — dastanlara, poeziya nümunələrinə, aşıq yaradıcılığına, şifahi ənənələrə və dil-üslub məsələlərinə — elmi dəqiqlik və həssaslıqla yanaşılmış, mövzular həm nəzəri, həm tarixi, həm də poetik aspektdən təhlil edilmişdir.

Bu kitab Azərbaycan folklorunun zənginliyini daha yaxından tanımaq, xalq yaradıcılığının qatları arasında dolaşmaq, sözün və yaddaşın necə formalaşdığını izləmək istəyən hər kəs üçün dəyərli bir qaynaq olacaqdır.

Bu məsuliyyətli işi ərsəyə gətirdiyinə görə müəllifi təbrik edir, kitabın həm elmi mühitdə, həm də geniş oxucu kütləsi arasında layiqli yer tutacağına inanırıq.

Ali Asker

Karabük Universiteti İqtisadi və İdarəetmə Fakültəsi

Beynəlxalq Münasibətlər Bölümü Professoru

Dekabr 2025

ÖN SÖZ

Folklor, her milletin manevi kimliğinin, kolektif hafızasının ve tarihsel sürekliliğinin en güvenilir taşıyıcılarından biridir. Halklar, yüzyıllar boyunca geçirdikleri siyasal dönüşümlerden, coğrafi değişimlerden ve tarihsel sınavlardan geçerken, onları bir arada tutan; ortak benliği, karakteri ve ruhu muhafaza eden temel güç — söz, hafıza ve gelenek — yani folklordur. Folklor, bir halkın dilinde, hafızasında, ritüellerinde, merasimlerinde, ahlak anlayışında ve gündelik yaşam pratiklerinde canlılığını koruyan görünmez fakat son derece güçlü bir bağdır. Bu sebeple folklor, yalnızca “sözlü edebiyatın” bir alt alanı değil; bir milletin dünyayı algılama biçimini, tarih tasavvurunu, duygu evrenini ve inanç sistemini bütüncül bir çerçevede yansıtan özgün bir manevi kültür sistemidir.

Folklor araştırmalarının önemi de buradan doğmaktadır. Bir halkın kimliğini, geçmişini ve zihniyet dünyasını anlamanın en sağlam yollarından biri, onun yarattığı folklor ürünlerini çözümlemektir. Bir maninin tek dizesi, bir destanın olay örgüsü, bir âşkın sesi ve sazındaki titreşim, bir ritüelin en küçük ögesi — her biri geniş ve çok katmanlı bir kültür evreninin sembolik kodlarını taşır. Bu bağlamda folklor araştırmaları, yalnızca geçmişini anlamaya yönelik tarihsel bir faaliyet değil; aynı zamanda bugünü yorumlama ve toplumsal hafızanın geleceğe taşınmasını sağlama sorumluluğudur. Azerbaycan folkloru ise yüzyıllar boyunca oluşmuş, farklı tarihsel dönemlerin izlerini bünyesinde barındırmış zengin, derinlikli ve çok katmanlı bir kültürel mirastır. Destanlardan manilere, âşık edebiyatından mitolojik tabakalara, merasim geleneklerinden inanç sistemlerine uzanan bu geniş kültürel panorama, halkımızın estetik duyarlılığını, manevi dünyasını ve düşünce sistemini kendine özgü bir biçimde yansıtır. Özellikle âşık sanatı, epik destan geleneği, bölgesel folklor örnekleri ve halk şiiri, Azerbaycan kültürel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan temel sütunlardır. Bu zengin miras, hem araştırmacılar hem de geniş okuyucu kitlesi için tükenmeyen bir ilham ve inceleme alanı sunmaktadır.

Elinizdeki kitap, işte bu köklü folklor mirasının çeşitli katmanlarına odaklanan bilimsel yazıların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Burada yer alan makaleler, yazarın uzun yıllara yayılan çalışmalarının, farklı dönemlerde çeşitli akademik dergilerde yayımlanmış araştırmalarının sistematik biçimde derlenmiş hâlidir. Her bir metinde folklorun farklı alanlarına — destan geleneğine, şiir örneklerine, âşık yaratımına, sözlü kültürün poetik özelliklerine ve dil-üslup meselelerine — bilimsel titizlikle yaklaşılmış; konular kuramsal, tarihsel ve poetik bağlamda bütünlüklü bir perspektifle değerlendirilmiştir. Bu eser, Azerbaycan folklorunun zenginliğini yakından tanımak, halk yaratıcılığının derin katmanlarında dolaşmak ve sözün, hafızanın, geleneğin tarihsel süreç içerisinde nasıl biçimlendiğini kavramak isteyenler için değerli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Bu çalıřmayı büyük bir zen ve sorumluluk bilinciyle hazırlayan yazarı tebrik ediyor; kitabın hem bilim dünyasında hem de geniř okuyucu çevresinde hak ettiėi ilgiyi göreceėine yürekten inanıyoruz.

Ali Asker
Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İliřkiler Bölümü Profesr
Aralık 2025

“QURBANİ” DASTANINA DAİR

MƏQALƏLƏR

“QURBANİ” DASTANINDAKI “BƏNÖVŞƏ” ŞEİRİNİN ANLAM ANALİZİ”

Giriş

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının ən gözəl örnəklərindən biri “Qurbanı” dastanıdır. Bu dastana aid bir çox şeirlər özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkmiş, aşuqların ifasında daim səsləndirilmiş, müasir günümüzədək öz dəyərini qorumuşdur. Belə şeirlərdən biri “Bənövşə” qoşmasıdır. Qoşmada bənövşənin incəliyi, gözəlliyi, özünəməxsusluğu ustalıqla təsvir olunmuşdur. Məlumdur ki, klassik dövr ədəbiyyat nümayəndələrindən tutmuş çağdaş günümüzədək şairlərin, söz sənəti ustalarının təbiətə vurğunluğu onların əsərlərinin əsas mövzularından olmuşdur. Şairlər təbiət mənzərələrini – dağları, ormanları, ağacları, gülləri, çiçəkləri əsərlərinin ana xətlərindən biri kimi işləmiş, onların təsvirini yüksək poetizmlə ifadə etmişdirlər. Bu mənada müxtəlif çiçəklərin – qızılgülün, lələnin, bənövşənin, nərgizin, qərənfilin, xarıbülbülün və d. çiçəklərin örnəyində simvolizmin ən gözəl nümunələrinə rast gəlmək olar. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat örnəklərində çiçəklərin özünəxas xüsusiyyətləri vurğulanmaqla onlardan yüksək poetik fiqurlar kimi istifadə edilmişdir. Bunun bir səbəbi şairin və ya aşığın, ümumiyyətlə, insan övladının təbiət gözəlliyinə vurğunluğudursa, digər səbəblərdən biri də söz sənətkarlarının ilhamını təbiətdən alması, həmçinin əbədi cənnət dünyası təsvirlərinin hər zaman gül-çiçəklərlə bəzənməsi ilə əlaqəli olmasıdır.

Ümumiyyətlə, ümumtürk mədəniyyətində çiçəklər insanlar arasında sözsüz, nitqsiz ünsiyyətin ən vacib ünsürlərindən biridir. Onlar bəzən sevgililər arasındakı munis duyğuları ifadə etmiş, bəzən isə insanlara, topluma mesaj ötürmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Mənbələrdə rast gəlinən bilgilərə görə, əvvəllər ərgənlik yaşda qızı olan ailələr evin yola baxan pəncərələrində qırmızı gül açmış saxsı qoyarmış, qız ərə getdikdən sonra həmin gülü pəncərə qarşısından götürüb həyətdəki bağçaya qoyarmışlar. Pəncərə önünə sarı çiçəklər açmış gül dibçəyi qoyulması ilə evdə xəstə olmasına işarə edilirmiş. Bu vasitə ilə həmin ətrafda yaşayanlar həm o evdə xəstə adam olduğunu öyrənirmiş, həm də xəstəni narahat etməmək üçün hörmət əlaməti olaraq səssizliyə, sakitliyə riayət edirmişlər. Göstərilən bu bilgilərdə simvollaşdırılmış çiçəklər arasında hər zaman qızılgül, lələ, nərgiz, bənövşə gəlmişdir (Çelebioğlu, 2016: s.163).

Bənövşə klassik və orta əsrlər Şərq mifologiyasında maraqlı bir fiqur kimi görülməkdədir. Tədqiqatçılar bənövşənin klassik şeirlərdə simvol kimi işlənməsini mifik düşüncələrlə əlaqələndirirlər. Bənövşənin

rənginin tünd göy olmasını, qara rəngə yaxın çalarda olmasını aşıqın saçının rəngi ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Loğmanlar həmçinin insan orqanizmi üçün bənövşənin tibbi baxımdan önəmli olduğunu, onun yuxu gətirmə xüsusiyyətinə malik olduğunu, bənövşənin qoxusunun baş ağrılarına yaxşı təsir etdiyini, həmin ətri qoxulamaqla beyindəki quruluşu aradan qaldırması xüsusiyyətini, bunun yüksək qan təzyiqinə də yaxşı təsir etdiyini qeyd edirlər, ağciyər soyuqlamasında, sətəlcəm xəstəliyində də faydalı olduğunu vurğulayırlar (Çelebioğlu, 2016: s. 165)

Şifahi xalq ədəbiyyatı nüsxələrində bənövşə

Xalq arasında bənövşə ilə bağlı əfsanələr, rəvayətlər, bayatılar da yayğındır. Əfsanəyə görə, qədim vaxtlarda iki yabanı, çöl çiçəyi bir-birinə aşiq olur. Hər bahar fəslə gələndə digər yabanı çiçəklərlə birlikdə açan bu çiçəklər öz aralarında sözləşirlər ki, gələn il yazda yox, qış vaxtı – yəni havalar isinmədən əvvəl, heç bir çiçək açmadan gəlsinlər, çiçəkləsinlər, bir-birlərini daha çox görsünlər. Qış gəlir, hər yer qarla örtülü iken sevgililərdən biri sözünü tutur və qarın altından cücərib qalxır, çiçək açır, digər çiçəyin yolunu gözləyir. O, soyuq və qar içində sevgilisinin yolunu gözləyir, amma digər çiçək görünmür. Əfsanəyə görə, verdiyi sözü tutan çiçəyin adı kardələn, sözünü tutmayan çiçəyin adı isə hərcay bənövşədir (Çelebioğlu, 2016, s. 165).

Bənövşə çiçəyinə şifahi ədəbiyyatda əsasən ayrılığın simvolu kimi rast gəlinir. Bənövşə oğlan qismində, Qızılgül qız qismində təsvir edilir. Başqa bir əfsanəyə görə, Bənövşə Qızılgülü sevir. Qızılgül isə Bülbüllə dostluq edir. Bənövşə bir daha Qızılgülü görməmək üçün dua edir, Allah onu bənövşə gülünə, qızı isə qızılgülə çevirir. Bu hadisədən sonra bənövşə yazın əvvəllərində, Qızılgül isə yazın sonlarında çiçək açır. Bu səbəbdən onlar heç vaxt bir-birlərini görmürlər (Vəliyev, 1981, s.53-54). Folklorşünas alim Ə.Əsgər yazır ki, “şifahi ədəbiyyat nümunələrində oğlan kimi təsəvvür olunan bənövşəyə, sevgilisinə həsrət qaldığına görə “boynubükük bənövşə” deyilir. Ümumiyyətlə, bənövşə ilə qızılgülün birlikdə olması muradı, vüsali, arzuların yerinə yetməsinə, xoşbəxtliyi ifadə edir” (Əsgər, 2025: s. 41). Müəllif bayatılardan maraqlı nüsxələr verərək qızılgülə bənövşəyə elin yaddaşında hər zaman ayrıca maraq olduğunu, bu marağın bayatılarda da ifadə edildiyini vurğulamışdır. Belə bayatılardan birində obrazlı şəkildə ifadə olunmuş qızılgülə bənövşənin birliyini sevgilinin vüsaliyə bənzədiyini qeyd etmişdir.

Gəlirdim Kür yaxası,

Oğlan mana baxası.

Bənövşədən köynəyi,

Qızılgüldən yaxası (Azərbaycan xalq bayatıları, 1956: s.78).

Başqa bir bayatıda isə bənövşə yarpağı ilə qızılgülün calaq

olunmasını təbiətin gözəlliyi kimi dərk edildiyi, bu mənzərənin cənnət bağında görüldüyü hesab edilir:

Çıxdım Kəpəz dağına,
Bəxdim cənnət bağına.

Qızılgül calaq olub,

Bənövşə yarpağına (Azərbaycan xalq bayatıları, 1956: s.27).

Azərbaycan folklorunda ana laylası kimi məşhur olan bayatıda övladına layla deyən ana, qızılgüllə bənövşəni bir arada xatırlayır, körpəsinin yastığında gül, yorğanında bənövşə bitməsinə diləyərək bu çiçəklərin birinin digərindən ayrı olmadığını təsvir edir:

Laylay dedim həmişə,

Karvan gedər yemişə,

Yastığında gül bitsin,

Yorğanında bənövşə (Azərbaycan xalq bayatıları, 1956: s.225).

“Qurbani” dastanındakı “Bənövşə” şeiri

“Qurbani” dastanında Qurbaninin dilindən təqdim edilmiş bu qoşma da maraqlıdır. Qurbani, sevgilisi Pərinin qızlarla birlikdə bağçada gəzişdiyini, bənövşə topladığını gördükdə onu kənardan izləyərək bu qoşmanı sazla ifa edib səsləndirmişdir. Aşıq şeirinin ən gözəl örnəklərindən olan “Bənövşə” qoşmasında bənövşənin özünəməxsus özəllikləri təqdim edilir. Təkcə bu qoşmada deyil, ümumiyyətlə, bənövşə həm klassik ədəbiyyatda, həm aşıq poeziyasında, həmçinin müəllifli şeirlərdə sevgilinin, aşıqın hiss və duyğularını, utancaqlığını, nisgini, boynubüküklüyünü, bəzən də qısqanclığını simvollaşdırır.

Səhər olcaq nə bülbüllər oxuşdu,

Hökm olundu, süleymanlar yerişdi.

Qurbani der, gülün vaxtı sovuşdu,

Daha iyləmərik biz bənövşəni (Azərbaycan dastanları, 2005: 74).

Qoşma uzun zaman aşıqların ifasında səsləndirilərək sevilmiş, müasir günümüzədək öz dəyərini saxlamışdır. Qurbanidən sonrakı şairlər, ustad-aşıqlar da eyni mövzuya müraciət etmişdir. Aşıq poeziyasında bənövşə çiçəyi simvolik dəyər qazanmışdır. Simvolizm şeirin poetik gücünü daha da artırmışdır. Bənövşə çiçəyinin nazik yarpaqları aşıqın qəlbindəki incə duyğuları əks etdirmişdir. Bənövşənin ömrünün qısa olması, baharın əvvəlində açıb tez də solması onun özünəməxsusluğudur. Bənövşənin gözəlliyini, xoş ətrini, zərif görüntüsünü misralara köçürən ustad aşıq maraqlı metafora yaratmış, çiçəklə insan xarakteri arasındakı bənzərliyi təqdim etmişdir. Adını çiçəyin rəngindən alan bənövşəyi rəng də duyğuları

və sevgini simvolizə edir. Bənövşənin bir-bir yığılıb dəstə bağlanması sevginin dərin duyğu olduğuna, böyüklüyünə işarədir.

Başına döndüyüm, ay qəşəng Pəri,

Adətədi, dərərlər yaz bənövşəni.

Ağ nazik əllərnən də, dəstə bağla,

Tər sinəm üstünə düz bənövşəni (Azərbaycan dastanları, 2005: s.74).

“Bənövşə” şeirindəki simvolika insan duyğuları ilə təbiət arasındakı harmoniyayı yüksək poetizmlə əks etdirir. Şeirdəki simvollar təbiətin gözəlliyi ilə insani duyğuların rəngarəng, ahəngdar təsviridir.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,

Üzün hörmətindən bağa nur yağa.

Dəstə-dəstə dərib, taxır buxağa,

Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni (Azərbaycan dastanları, 2005: s.74).

Sevdiyi qızın dəstə-dəstə bənövşə dərdiyini, qoxladığını görəndə aşiq bu mənzərəni ən gözəl, incə duyğulu ifadələrlə təsvir etmiş, bu munis tablolu sözlərdə əbədləşdirmişdir. Bu qoşmada təbiət gözəlliyindən təsirlənmiş insanın ən səmimi, ən həssas duyğuları ifadə olunmuşdur.

Sonuc

Həm şifahi, həm yazılı ədəbiyyatda “bənövşə” mövzusunda Aşıq Qurbanidən başqa, Qaracaoglanın, Ahmet Paşanın, Cem Sultanın, Cafer Çelebinin (Murat Keklik; Abdulaziz Turun: 2022) şeirlərində, M.P.Vaqifin, S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin, Aşıq Şəmşirin və digər söz ustalarının yaradıcılığında rast gəlinir. Bu bir daha göstərir ki, bənövşənin özünəməxsusluğu, ümumiyyətlə, “bənövşə” mövzusu böyük söz sənətkarlarının diqqətini daim çəkmiş, onlar da eyni mövzuya müraciət etmişdirlər. Beləliklə, həm aşiq poeziyasında, həm də yazılı ədəbiyyatda təbiət-insan münasibətlərinin hər zaman vəhdətdə olduğunu, insanın təbiətə bağlılığını, təbiətdən ilhamlanmasını bütün dövrlərdə müşahidə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan xalq bayatları, (1956). Bakı. Azərnəşr, 1956

Azərbaycan dastanları, (2005). 5 cildə, I cild. Tərtib edənlər: M.Təhmasib, Ə.Axundov; red. M.Qasımlı. Bakı. Lider, 2005

Çelebioğlu Ayşe, (2016). Klasik Türk şiirinde menekşe. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi. Sayı 37. Erzurum. 2016, s. 161-182

Əsgər Əfzələddin, (2025). Türküstandan Zəngəzura Türk xalqlarının epik yaradıcılığında günah sevgi və əbədi ayrılıq motivi. Zəngəzur folkloru: poetik sözdən sosial mənaya. Bakı. 2025, s. 34-60

Murat Keklik; Abdulaziz Turun, (2022). Ahmet Paşanın şiirlerinde “Menekşe” göstergesi. Estad / Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. Cilt 5, Sayı 1. 1 Nisan 2022, s. 180-205

Vəliyev Vaqif, (1981). Qaynar söz çeşməsi, Bakı. Yazıçı, 1981

“QURBANİ” DASTANINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Giriş. Dastanlar aşıq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından biridir. Onlar ozanların və aşıqların ifasında ağızdan ağıza ötürülərək cıllanmış, müasir günümüzədək öz varlığını qoruyub saxlamış, hər zaman böyük auditoriyanın marağına səbəb olmuşdur. Dastanların bir çoxu fərqli mühitlərdə yetişən aşıqların, ayrı-ayrı ustad sənətkarların ifasında yayıldığından onların fərqli variantları ortaya çıxmışdır. “Qurbani” dastanı da belələrindəndir. “Qurbani” dastanının müxtəlif versiya və variantlarının olması bu dastanın türklərin yaşadığı geniş coğrafiyada, ayrı-ayrı aşıq mühitlərində yayıldığını təsdiqləyir.

Əsas hissə

Dastanın iki variantı Azərbaycan dastanları kitabının birinci cildində nəşr edilmişdir. Onlardan birincisi Gəncə aşıqlarından qeydə alınmışdır. İkincisi isə dastanın Diri versiyasıdır. Bilindiyi kimi, “Azərbaycan dastanları” kitabı ilk dəfə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatında 1960-cı illərin ortalarında çap edilmişdir. Sonradan müstəqillik illərində ölkə başçısı tərəfindən köhnə əlifba ilə çap olunmuş bütün kitabların yenidən nəşri, latın qrafikasına keçirilməsi prosesi icra edilmişdir. O cümlədən 2005-ci ildə “Azərbaycan dastanları” kitabı da latın qrafikası ilə təkrar nəşr edilmişdir. Həmin kitabda çap edilən, sıralamada birinci verilən “Qurbani” dastanı 1960-cı illərdən əvvəl Gəncə şəhərində aşıq Qara Mövləyevdən toplanmışdır. Toplayan Əhliman Axundovdur (Azərbaycan dastanları, 2005: 313). Eyni kitabda sıralamaya görə ikinci verilən “Qurbani” dastanının mətni ilə bağlı kitabın sonunda, “Qeydlər” bölməsində yazılır ki, bu dastan “Qurbaninin qoşmaları əsasında Qarabağ aşıqları tərəfindən sonradan düzəldilmişdir” (Azərbaycan dastanları, 2005: 313). Redaktorun kitabın sonunda “Qeydlər” başlığı altında verdiyi məlumata görə, Qurbani dastanının “Cənubi Azərbaycan aşıqları tərəfindən düzəldilmiş bir versiyası da vardır ki, mükəmməl toplanmadığına görə nəşri hələlik məsləhət görülməmişdir” (Azərbaycan dastanları, 2005: 313). Daha sonra kitabın redaktoru ehtimal edir ki, “deyərsən, Cənubi Azərbaycan versiyasının düzəldilməsində “Tahir və Zəhra”, “Vərqa və Gülşə” süjetlərinin ənənəvi başlanğıcından istifadə edilmişdir” (Azərbaycan dastanları, 2005: 313).

1979-cu ildə nəşr edilən “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitabına M.Təhmasib tərəfindən yazılmış ön sözdə verilən məlumatda “Qurbani-Pəri”, “Qurbani-Sənəm” dastanlarının adı çəkilir. Fikrimizcə, bu adların özü də dastanın versiyalarının çox olduğunu göstərən faktlardır. Elə həmin kitabda “İlk söz” başlığı altında verilmiş yazıda M.H.Təhmasibin başqa bir qeydində oxuyuruq ki, “Qurbani-Pəri” dastanının bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üç variantı vardır. Bu variantların müqayisəli tədqiqindən doğan maraqlı nəticələri açıqlamış, dastanın Şərq panteizminə

əsaslanan rəmzi əsər olmasını qeyd edən müəllif, Qurbaninin “Mürşidikamil”, “Şeyxoğlu şah” adlandırdığı Şah İsmayılı böyük ehtiramla vəsf etməsini xüsusi qeyd etmişdir. Lakin aparılan müşahidələrdən yola çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, dastanın versiya və variantlarının sayı daha çoxdur. Əslində bunu Təhmasib özü də dastan haqqında qeydlər hissəsində müxtəlif qoşmalara açıqlama verərkən yazmışdır. Həmin qeydlərdən məlum olur ki, dastan Gəncə aşıqlarının, Qazax-Tovuz-Şəmkir aşıqlarının, Kəlbəcər-Laçın bölgəsi, Qarabağ bölgəsi aşıqlarının repertuarında geniş yayılmışdır. Dastanın Şirvan bölgəsinin aşıqları, Güney Azərbaycan aşıqları və Türkiyənin Anadolu çevrəsində yaşamış aşıqların repertuarında geniş yayıldığı da son illərdə aparılan toplama və araşdırmalardan məlum olmuşdur.

2020-ci ildə AMEA-nın Folklor İnstitutunda Cənubi Azərbaycan folkloru seriyasından nəşr edilmiş kitablarda dastanın iki versiyası toplanılaraq çap olunmuşdur. Həmin dastanlar Güney Azərbaycan folkloru kitablarının II və X cildlərində nəşr olunmuşdur. Bu faktlardan məlum olur ki, “Qurbani” dastanı Güney Azərbaycanda da geniş yayılmış və çağdaş günümüzdə güneyli aşıqlar tərəfindən davamlı olaraq ifa edilməkdədir. Güney Azərbaycan folkloru (X cild) kitabının tərtibçisi Mətanət Maşallahqızı Abbasovanın yazdığına görə, “Qurbani” dastanının Gəncə, Diri, Zəncan və İstanbul variantları elmə məlumdur. Dastan Güney Azərbaycanda “Qurbani-Pəri”, “Dirili Qurbani” adları ilə məşhurdur. Güney mühitində Qafar İbrahimi Dinvər, İsa Qaraxanlı, Mədəd Yusifi, Ədalət Məhəmmədpur, Həsən Məhəmmədi və d. el aşıqlarının repertuarında oxunmaqdadır. Aşıq Qurbaninin yaradıcılığı və dastan haqqında məlumatlara Əbdülkərim Mənzuri Xammənin “Aşıq Qurbani”, Aşıq Qaraxanlının aşığın şeirləri üzərində topladığı “Aşıq Qurbani”, Aşıq Hüseyn Sayinin hazırladığı “Oğuz elindən, Oğuz dilindən” kitabında “Şah İsmayıl-Dədə Qurbani”, “Aşıq Qurbaninin Diriyə qayıtması” dastanlarına rast gəlinir. Güney Azərbaycan folkloru kitabında (X cild) dastanın təqdim edilmiş variantı aşıq Mustafa Abbasinin repertuarından qeydə alınmışdır (Maşallahqızı-Abbasova, 2020: 9). Dastanın Cənubi Azərbaycan versiyasında da Qurbaninin keçdiyi həyat yolundan bəhs edilir. Dastan Ərənlər vadisində Həzrət Əlinin qəhrəmana buta verməsi ilə başlayır. Qurbaniyə Gəncə bəylərbəyi Abdulla xanın bacısı Pəri xanım buta verilir, Qurbani haqq aşığına çevrilir, bundan sonra Pərinin arxasınca Gəncəyə yola düşür. Yolda başına gələn hadisələr, sazbəndlə, həmşəhərliləri ilə başına gələn əhvalatlar, Abdulla xanla, Nazır Məmmədali, Şah Abbas və d. obrazlarla qarşılaşmaları dastanın süjet xətlərini təşkil edir (Maşallahqızı-Abbasova, 2020: 10).

Sovet dövründə, 1979-cu ildə Bakıda “Elm” nəşriyyatında çap edilmiş “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitabında “Qurbani” dastanı

haqqında tərtibçi tərəfindən verilən qeydlərdə göstərilir ki, “Qurbani” dastanı bir neçə dəfə Türkiyədə nəşr olunsada, türkdilli xalqlar üçün müstərək əsər deyildir. Xalq romanı uzun illər Azərbaycan aşıqlarının repertuarında dolaşan, xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan şifahi ədəbiyyat nümunəsidir” (Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979: 484). Lakin aparılan araşdırmalar bunun əksini sübut edir. Türk dünyasına aid olan geniş coğrafiyada “Qurbani” dastanı aşıqların repertuarında dildən dilə gəzmiş, beləliklə, daha yaygın olmuşdur. Doğrudur, “Qurbani” dastanı haqqında araşdırmaların əksəriyyətində göstərilir ki, dastan, əsasən Azərbaycan aşıq şeirinin ilkin yaradıcılarından olan Aşıq Qurbaninin həyatından bəhs edir. Türkiyəli araşdırıcılar da bunu vurğulayırlar ki, Qurbani daha çox Azərbaycan ərazisində yaşamış, bu coğrafiyada məşhurlaşmış aşıq olmuşdur, lakin bu, istisna etmir ki, haqq aşığı Qurbani həm də ümumtürk aşıq mədəniyyətinin azman nümayəndəsidir. O cümlədən Qurbaninin həyatını əks etdirən dastan da ümumtürk coğrafiyasında geniş yayılmışdır. Bununla bağlı türkiyəli alim Mehmet Erol yazır: “Hekayənin şifahi variantlarının özəlliklə Şərqi Anadolu bölgəsində təsbit edilməsi bölgənin coğrafi olaraq Azərbaycana yaxın olması və demoqrafik köçlərin baş verməsi ilə izah edilə bilər. Belə görünür ki, Şərqi Anadolu aşıqlarının Azərbaycan aşıqları ilə münasibətləri, yaşanan köçlər şifahi mədəniyyətdə “Qurbani” dastanının Anadoluada yayılmasına vəsilə olmuşdur” (Erol, 2018: 408). Fikrimizcə, M.Erolun yuxarıda göstərdiyi kimi, köçlər və aşıqların daim hərəkətli olması səbəbindən “Qurbani” dastanı türklərin yaşadığı ərazilərdə, oğuz-türk dünyasına aid aşıqların dilində dolaşmış, geniş coğrafiyada yayılmışdır.

Türkiyəli alim M.Erolun “Qurbani ilə Perizat hikayesinin Çorum yazma varyantı üzərinə bir dəğərləndirmə” adlı araşdırmasından bəlli olur ki, “Qurbani” dastanı Türkiyənin Anadolu bölgəsində geniş yayılmışdır. Xüsusən də Çorum Xalq Kitabxanasında dastanın bir neçə variantı aşkarlanmışdır. M.Erolun verdiyi bilgiyə görə, Qurbaninin bir çox şeirləri Türkiyədə yazılmış cümlələrdə və məcmuələrdə yer almışdır. Bunun yanında Qurbani adına təsnif edilmiş hekayənin əlyazma bir variantı, daşbasqı iki variantı, latın hərfləri ilə basılmış bir variantı, şifahi şəkildə qeydə alınmış üç variantı mövcuddur (Erol, 2018: 408). Sadalanan bu variantlardan əlyazma və daşbasqı olanların hələlik yayımlanmadığını qeyd edən Mehmet Erol öz araşdırmasını Çorum Xalq Kitabxanasında qorunan əlyazma variantı üzərində apardığını qeyd edir. Bütün bunlarla bərabər müəllif, Qurbaninin həyatı, şeirləri ilə, onun adına bağlanmış dastanla bağlı mövzuya daha aydınlıq gətirmək məqsədilə Türkiyə (Anadolu) versiyası ilə yanaşı, həm də Azərbaycanda dastanın mövcud versiya və variantları haqqında bilgi verir.

M.Erolun yazdığına görə, “Qurbani” hekayəsi adı ilə Çorum Xalq Kitabxanasında mövcud olan əlyazmanın üzərində “Qurbani ilə Perizad,

nakleden Çorumlu Hindlioğlu” qeydləri vardır. Dastanın ümumi həcmi 28 səhifədir. Səhifələr qırmızı mürəkkəblə yazılmış, “Hikayeti-Kurbani” başlığıyla başlamışdır. Nəsr hissələrin ümumi sayı 19 səhifə, nəzm hissənin ümumi sayı isə 18 sətirdən ibarətdir. Hekayətin sonunda dastan söyləyicisinin Çorumlu Hindlioğlu, dastanı qeydə alan isə Ahmet Feyzi adlı şəxs olduğu qeyd olunmuşdur (Erol, 2018: 408). Çorum variantında Qurbaninin doğulub böyüdüüyü və yaşadığı məkan olaraq Gürcüstan ərazisində mövcud olmuş Axıska bölgəsi göstərilmişdir. Qurbaninin özünün də əslən axıskalı olduğu bildirilmişdir. Yenə eyni mənbədə qeyd edilir ki, əslində dastan 60 səhifəlik bir həcmə sahibdir. Lakin bu nüsxə dastanın qısaldılmış formasıdır (Erol, 2018: 408).

2020-ci ildə akademik Teymur Kərimli və Paşa Əlioğlunun müştərək imzası ilə “Ədəbiyyat” qəzetində yayımlanan “Qurbani” dastanının İstanbul çapı” adlı bir araşdırmadan bəlli olur ki, sözügedən dastanın bir nüsxəsi də Berlin Dövlət Kitabxanasından tapılmışdır. Həmin yazıda qeyd edilir ki, son zamanlaradək “tədqiqatçılar “Qurbani” dastanının üç versiya ətrafında formalaşan on variantının olduğunu göstəririlər. Burada şərti olaraq Gəncə, Diri və Zəngan versiyaları nəzərdə tutulur. Gəncə versiyasının dörd, Diri versiyasının dörd, Zəngan versiyasının iki variantı” (Kərimli və Əlioğlu, 2020: 22-23) olduğu qeyd olunur. Daha sonra müəlliflər “Qurbani” dastanının Berlin Dövlət Kitabxanasından əldə edilmiş çap nüsxəsinin surətinə əsaslanaraq dastanın Anadoluda yayılıb qələmə alınan versiyasının mövcud olduğunu, Berlin kitabxanasında Or.265545 şifri altında saxlanan “Aşıq Qurbani” adı ilə 1880-ci ildə İstanbulda çap edilmiş, 40 səhifədən ibarət bir nüsxə olduğunu göstəririlər (Kərimli və Əlioğlu, 2020: 22-23). Müəlliflərin verdiyi bilgilərdən məlum olur ki, “dastanın bu nüsxəsinin ilk növbədə o cəhəti əlamətdardır ki, əsasən sovet dövründə Şimali Azərbaycanda toplanan variantlardan fərqli olaraq bu nüsxə daha əvvəl yazıya alınmış və burada müxtəlif aşıqların əlavələri daha azdır. Bu nüsxənin süjet xəttində, bəzi əhvalatlarda, əsas qəhrəmanların adlarında, dastana daxil olan qoşma və şeirlərdə mövcud olan fərqlər dastanın bu nüsxəsini də ayrıca bir versiya kimi götürməyə imkan verir” (Kərimli və Əlioğlu, 2020: 22-23).

Nəticə: Beləliklə də, XVI əsrdə yaşamış, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının qurucularından olmuş, haqq aşığı Qurbaninin həyatından bəhs edən “Qurbani” haqqında dastanın Gəncə, Diri, Zəncan, Çorum (Anadolu), İstanbul və d. versiyalarının mövcud olduğunu yuxarıdakı faktları əsas götürərək qətiyyətlə qeyd edirik. Mövcud versiya və variantları bir araya toplamaq, onlar arasındakı süjet, motiv, obraz, məkan və digər fərqli məqamları araşdırmaq, “Qurbani” dastanının daha dərinədən araşdırılmasına səbəb olacaqdır. Bu isə dastanın əhatəli analiz və təhlilinə imkan yaradacaqdır. Bütün bu sadalanan məsələlərə gələcək araşdırmalarda

geniş yer ayırmağı düşünürük.

QAYNAQLAR

Azərbaycan dastanları (2005). Tərtib edənlər: Axundov Əhliman, Təhmasib M.H. 5 cildə, I cild. Bakı, Çıraq: 2005, 424 s.

Azərbaycan məhəbbət dastanları (1979). Tərtib edən: M.H.Təhmasib. Bakı, Elm: 1979

Erol, Mehmet (2018). Kurbanı hikayesinin Türkiyedeki yazılı metinləri üzerine bir mukayese. Turkish studies. Volume 13/ 28. Ankara: 2018. s. 399-415

Güney Azərbaycan folkloru (2020). X cild. Tərtib edən: Maşallahqızı-Abbasova M. Bakı, Elm və təhsil: 2020, 356 s.

Güney Azərbaycan folkloru (2014). II cild. Tərtib edən: Sönməz Abbaslı. Bakı, Elm və təhsil: 2014, 340 s.

Kərimli, Teymur və Əlioğlu Paşa (2020). “Qurbanı” dastanının İstanbul çapı. “Ədəbiyyat” qəzeti. 2020 // 11 yanvar, s. 22-23

Maşallahqızı-Abbasova, Mətanət (2020). Güney Azərbaycan folkloru. X cild. Ön söz. Bakı, Elm və təhsil: 2020, 356 s.

“QURBANİ” DASTANININ DIRİ VERSİYASININ SPESİFİK CƏHƏTLƏRİ VƏ DİGƏR VERSİYALARLA MÜQAYİSƏSİ

Aşıq sənətinin ən gözəl örnəklərindən sayılan, məhəbbət dastanları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən dastanlarımızdan biri də “Qurbani” dastanıdır. Dastanın bir-birindən fərqli, müxtəlif versiya və variantlarının olması, ayrı-ayrı aşıq mühitlərinə məxsus ustad aşığıların repertuarında oxunması bu dastanın Türk dünyasında geniş yayıldığını təsdiqləyir. M.Təhmasibin yazdığına görə, “Qurbani” dastanının variantları üç müstəqil versiya təşkil edir. Müəllif şərti olaraq Gəncə versiyası, Diri və Zəngan versiyası haqqında məlumat verir. Bu versiyalardan Gəncə versiyasının dörd, Diri versiyasının dörd, Zəngan versiyasının iki variant olduğunu göstərir. M.Təhmasibin qeydlərinə görə, versiyalar arasında həcmcə ən böyük və ən mükəmməl olanı Gəncə versiyasıdır. Bu versiyada min misradan artıq şeir vardır (Təhmasib, 2011: 361). Son illərin araşdırmaları göstərir ki, dastanın yeni versiya və variantları mövcuddur. Hansı ki, onlara son illər ölkənin müxtəlif regionlarında el arasında toplanılan yeni mətnlər şəklində, həm də Almaniyə və Türkiyə kitabxanalarından əldə edilən yeni versiyalar şəklində rast gəlinir. Yeni versiyalar haqqında əvvəlki yazılarımızda məlumat verdiyimizdən üzərində dayanmaq məqsədimiz yoxdur. Qısaca qeyd edək ki, Almaniyənin Berlin kitabxanasından əldə edilmiş yeni dastan mətni haqqında “Ədəbiyyat” qəzetində akademik Teymur Kərimli və Paşa Əlioğlu geniş yazı çap etdirmişlər. Həmin versiyayı İstanbul versiyası adlandırmışlar. Növbəti versiya Anadolu versiyasıdır. Dastanın Anadolu versiyası ilə bağlı məlumatı Türkiyəli alim Mehmet Erolun “Kurbani ile Perizat hikayesinin Çorum yazma varyantı üzerine bir değerlendirme” yazısından əldə edirik. Yazıda göstərilir ki, “Qurbani” dastanı Türkiyənin Anadolu bölgəsində geniş yayılmışdır. Çorum Xalq Kitabxanasında hazırda dastanın bir neçə variantı saxlanmaqdadır. M.Erolun araşdırmalarına görə, Qurbani adına bağlanmış dastanın əlyazma bir, daş basqı iki variantı, latın əlifbası ilə çap olunmuş bir, şifahi nitqdən qeydə alınmış üç variantı mövcuddur.

Folklorşünas A.Həsənzadənin “Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı” monoqrafiyasından əldə edilən bilgiyə görə, İstanbulda 1948-ci ildə nəşr edilmiş “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgisində professor Əhməd Cəfəroğlunun “Tərəkmə ağzı hüdütböyü saz şairlərimizdən Qurbani və şeirləri” yazısı Qurbaninin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. “Alim özü kimi mühacir olan Aşıq Namazın dilindən “Qurbani”

dastanını dinləmiş, onu yazıya köçürmüş və nəşr etdirmişdir” (Həsənzadə, 2016: 219). Hələlik Ə.Cəfəroğlunun nəşr etdirdiyi versiyanı əldə edə bilmədiyimiz üçün bu mətnlə müqayisə apara bilmirik.

“Qurbani” dastanının digər iki variantı Neftçala rayonunda tərəfimizdən qeydə alınmışdır. Digər bir variantı folklorşünas L.Vaqifqızı Goranboy rayonunun Tatarlı kəndində Aşıq Hüseyndən qeydə almışdır. Həmin mətnlər hələlik çap edilmədiyi üçün geniş məlumat verə bilmirik.

Dastanın Anadolu versiyası üzərində M.Erol tərəfindən aparılan araşdırmada qeyd edilir ki, Qurbani Azərbaycandakı qədər olmasa da, Türkiyədə məşhur aşiq kimi tanınmış, sevilmişdir. Şərqi Anadolu Qurbaninin adına qoşulmuş hekayələr və şeirlər məşhur olmuşdur. Müəllif Şərqi Anadolu bölgəsinin coğrafi baxımdan Azərbaycana yaxın olduğunu əsas götürməklə yanaşı, demoqrafik hərəkətliyi, köçləri, aşiqlərin sərhəd bilmədən bütün ətraf bölgələri el-el, oymaq-oymaq gəzdiklərini qeyd edərək Qurbani şeirlərinin və dastan mətninin Anadolu yayıldığını göstərmişdir. Müəllif, həmçinin Anadolu aşiqləri ilə Azərbaycan aşiqləri arasındakı yaxın münasibətləri vurğulamaqla “Qurbani” hekayəsinin Anadoluya aşiqlər vasitəsilə daşındığını qeyd etmişdir. M.Erol Çorum kitabxanasından əldə etdiyi versiya və variantları incələyərək onları söyləyən və qeydə alan toplayıcıların adlarını göstərmiş, söyləyicilərdən birinin Çorumlu Hindlioğlu olduğunu qeyd etmiş, digər mətni isə Zeki Korgunal mətni kimi adlandırmışdır (Erol, 2023: 399-415).

Biz bu araşdırmada dastanın Diri versiyasına aid spesifik xüsusiyyətlərdən, həmçinin bu versiya ilə digər versiyalar arasındakı oxşar və fərqli məqamlardan bəhs edəcəyik. Qeyd edək ki, dastanın iki versiyası – Gəncə və Diri versiyaları “Azərbaycan dastanları” kitabında verilmişdir. Dastanın Gəncə versiyası ard-arda üç ustadnamənin deyilməsi ilə başlayır. Diri versiyasında isə birbaşa nəsr hissə nəql edilir. Ümumiyyətlə, dastanın bütün versiya və variantlarında baş qəhrəman haqq aşığı Qurbanidir. O, Xudafərin körpüsü ilə Kür-Araz qovşağı arasında yerləşən Diri kəndində doğulub böyüyüb, Güney versiyasında Diri deyil, İri adlı kənddə doğulduğu göstərilir. Qurbani yuxuda Həzrət Əlinin əlindən badə içib, bundan sonra buta alıb, həm aşiq, həm də aşiq olub. Butasının ardınca uzun səfərə çıxıb, yolda başına gələn hadisələr, getdiyi gördüyü məkanlar, qarşılaşdığı insanlar, saz çalaraq qoşduğu qoşmalar, gəraylılar və d. məqamlar ümumi süjet xəttində təxminən oxşarlıq və ya yaxınlıq təşkil etsə də, bir-birindən fərqli yer və məkan adları, süjet xətti boyunca fərqli personaj adları, rastlaşdığı hadisələr, başına gələn işlər mövcud versiyalara görə fərqlənir. Diri versiyasına görə, Qurbani dirili Fəraməz bəyin oğludur. Uzun illər övladı olmayan Fəraməz bəy yetimə, kasıba nəzir-niyaz verəndən sonra bir oğul övladı doğulur, uşaq Qurban bayramı günündə dünyaya gəldiyi üçün adını Qurbani qoyurlar. Gəncə versiyasında dastan qəhrəmanının Qurban

bayramı günündə doğulması qeydi yoxdur. Bu detal, ola bilsin ki, Sovet dövründə qadağan edilmiş müqəddəs bayramlarımızdan olan Qurban bayramının dastanda adı çəkilməməsi məqsədilə ixtisar olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dastanın girişindən başlayaraq sonunadək müşahidə edilən fərqli nüanslar Dirı versiyasının Gəncə, Zəncan və Anadolu versiyalarından xeyli fərqləndiyini göstərir. Gəncə versiyasında Qurbaninin atasının adı Mirzəli xan idi. O, Hüseynəli xanın kiçik qardaşı idi. Dirı versiyasında isə Qurbani Fəraməz bəyin oğludur. Zəncan versiyasında Qurbaninin atasının adı Vəlidir. Qurbani əvvəlki versiyaların, demək olar ki, hamısında Xudafərin körpüsü yaxınlığındakı Dirı kəndində doğulmuşdur. Amma Anadolu versiyasında Qurbaninin əslən Axıskalı olduğu bildirilir. Çorumdan tapılan bir variantda (M.Erol bu variantı yazma variantı adlandırır – A.S.) Qurbaninin atasının Əcəm elində, İranda yaşayan Anka Bezirgan adlı zəngin bir bəzirgan olduğunu, Qurbaninin özünün isə üç qardaş arasında ən kiçiyi olduğunu təqdim edir. Qurbani bu qardaşların ən qoçağıdır (Erol, 2018: 399-415). Hekayənin daş basqı və Zeki Korgunal variantlarında isə adı bilinməyən zəngin bir bəzirganın ailəsində doğulduğu göstərilir. Hər üç variantda qəhrəmanın doğumuyla bağlı məlumat verilməmişdir. Bu isə Anadolu variantlarında dastan qəhrəmanı Qurbaniyə xüsusi ad verilməsi məqamının rastlanmadığını göstərir.

Gəncə versiyasında qarşılaşdığımız Hüseynəli xanla Mirzəli xan arasındakı qeyri-bərabər bölüşdürülmüş var-dövlət, qardaşlar arasındakı inciklik və d. məsələlərə Dirı versiyasında rast gəlinmir. Bu mətndə Fəraməz bəy özü də imkanlıdır, mal-dövlətindən yetim-yesirə nəzir paylayır ki, Allah ona oğul versin. Övladı olmasını arzulayan dastan qəhrəmanının öz var-dövlətindən kasıba, imkansıza pay verməsi motivi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinən motivlərdəndir. Dirsə xan acları doydu, yalın gördü, geyindirdi, borclunu borcundan qurtardı, sonra ağzı dualı adamların alqışı ilə övlad sahibi oldu (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 178).

Oğul övladı arzulayan Fəraməz bəy əhd edir ki, oğlu doğulsa, onu Dirı dağına ova aparacaq. O, oğlunu on dörd yaşına çatanda ov məqsədilə Dirı dağına aparır, ovdan sonra onlar Mazannənə pirinə gedirlər. Ovladıqları keçəni bişirib yedikdən sonra qaranlıq düşdüyündən gecəni pirdə yatıb qalırlar. Bu zaman onlar niyyət edirlər. Beləliklə, Fəraməz bəy cibidolusu pul, Qurbani öz butasını, keçəl isə başının tüklənməsini arzu edir. Qurbani yuxuda Həzrət Əlinin əlindən badə alıb içir, yuxusunda Gəncə şəhərində güllü-çiçəkli bağçada qırx qızın əhatəsində öz sevgisini – butasını görür. Atası ilə keçəl yuxudan ayılan Qurbaninin qeyri-adekvat davranışlarını görüb dəli olduğunu düşünür, adamları köməyə çağırırlar. Haray-həşirə gələn adamlar arasında iki qarı vardı. Qarılardan biri Qurbaninin quduz olduğunu deyir, məsləhət görür ki, balta gətirin, bunu öldürək, canımız qurtarsın. İkinci qarı isə oğlanın dərdini tapır, onun eşqə

düşdüyünü, o səbəbdən ürəyi getdiyini bildirir, üzünə su səpib ayılmağı tövsiyə edir. Bu motivdə də müəyyən fərqlər vardır. Gəncə versiyasında Qurbaninin əmisindən bir cüt öküz istəməsi, torpaq əkib becərüb mal dövlətə sahib olmaq istəyi, öküzləri canavarın yeməsi və d. bu kimi məqamlara təbii olaraq Diri versiyasında rast gəlinmir. Həmçinin Gəncə versiyasında havalanmış Qurbanini sağaltmaq üçün üç tipli – napak, köpək, ipək qarı kimi təsniflənəndirilən loğman qarılardan kömək istənildiyi halda, Diri versiyasında iki tip qarının kömək məqsədilə gəldiyi göstərilir. Ümumən, dastanlarda qarılara xarakterik xüsusiyyətlərdən bəhs etmişkən qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qarılar dörd dürlüdür” ifadəsi ilə müxtəlif tipli qadınlardan bəhs edildiyi məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da birisi “solduran soy”, birisi “dolduran toy”, birisi “bayağı”, birisi “evin dayağı” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 175) kimi xarakterizə edilən qadın tipləri “Qurbani” dastanında “napak, köpək, ipək” qadın tipləri kimi, üç formada təqdim edilir.

Butasının arxasınca Gəncə şəhərinə yollanan Qurbaninin yolda başına gələn əhvalatlar, saz satılan dükana girməsi, burada Pəri xanımın yaxın günlərdə Qara Vəzirin oğlu ilə evləndiriləcəyi xəbərini öyrənməsi və d. epizodlar verilir. Gəncə versiyasında Qurbaninin butası Pəri xanım Gəncəli Ziyad xanın qızıdır. Türkiyədən tapılan versiyalarda isə Pərizad xanım Ziyad xanın bacısıdır. Daş basqı və Korgunal variantlarında isə Pərizadın qardaşının adı İzzət xandır. Diri versiyasında isə Pəri xanım Gəncə xanı Abdulla xanın bacısıdır. Qurbaninin haqq aşığı olub-olmamasını yoxlamaq istəyən Abdulla xan bacısı Pərinin gizli adını soruşur. Buradan məlum olur ki, dastanın Diri versiyasında Pəri xanımın gizli adı var, həmin gizli ad Nigardır. Dastanın demək olar ki, bütün versiyalarında Qara Vəzir Qurbani ilə Pərinin qovuşmasına mane olur. Anadolu versiyalarında Qara Vəzir Kəl Vəzir olaraq verilmişdir. O, Pərinə öz oğluna almaq istəyir. Bu məqsədlə Qurbaninin başına min bir oyun açır. Qara Vəzirin qurduğu hiylələrdən yorulub bezən Pəri xanım Qurbaniyə deyir ki, bu iş əlac etsə, Şeyx oğlu Şah əlac edəcək. Ona görə də Şeyx oğlu Şaha bir məktub yaz ki, bizə kömək eləsin. Dastanın Gəncə və Zəncan versiyalarında Şeyx oğlu Şah dedikdə Şah İsmayıl nəzərdə tutulsa da, Diri versiyasında Şah Abbas nəzərdə tutulduğu göstərilir. M.Təhmasib bu barədə dəqiqliklə yazırdı: “Gəncə versiyasının Aşıq Qaradan toplanmış variantına görə bu şahın adı Şıx oğlu Şahdır. Versiyanın başqa variantlarında isə Şah Abbasdır. Dastanın Diri versiyasında və Qurbanəli variantında da bu ədalətli hökmdarın Şah Abbas olduğu deyilir” (Təhmasib, 2011: 372-373). Nəhayət, Diri versiyasının digər versiyalardan ən böyük fərqi burada sonda qəhrəmanların qovuşa bilməməsidir.

Maraqlıdır ki, Anadolu versiyasında da Diri versiyasında olduğu kimi, qəhrəmanlar sonda qovuşa bilmir. Anadolu versiyasına aid olan hər üç

variantda Kəl Vəzirin qızı Nigar Qurbaninin şikayət etmək üçün Şah Abbasa məktub apardığını öyrənir. Arxasından atlıları göndərərək bu işi əngəlləyir. Pərizadın ölümü ilə bağlı qurğu quraraq dörd yol üstündə Pərizad xanımın ehsanı üçün yoldan gəlib keçənlərə halva paylatdırır, Pərizad xanımın saxta məzarını hazırlatdırır. Həmin yoldan keçən Qurbani Pərizad xanımın ölüm xəbərini eşidib ürəyi gedir. Qurbanini ayıldırıb bu xəbərin yalan olduğunu desələr də, onu inandıra bilmirlər. Qurbani Pərizad xanımın saxta məzarı üstünə gəlib bir qoşma deyir, dərinədən bir ah çəkib ölür. Bunları eşidən Pərizad da ora gəlib Qurbaninin cəsədini qucaqlayıb canını tapşırır. Çorumdakı daş basqı və Korgunal versiyalarında isə dastan fərqli sonluqla bitir. Bu mətnlərdə Pərizad xanımın ölüm xəbəri və saxta düzəldilmiş məzarının bir qurğu olduğu ortaya çıxır. İzzət xan məsələdən ağah olub, Nigarı, Keçəl Vəziri öldürtdürüb Qurbani ilə Pərizadın şərəfinə toy çaldırır.

Müşahidələr və aparılan müqayisələr göstərir ki, dastanın Türkiyədən tapılmış variantları arasında mövcud olan əlyazma şəklindəki mətn bir çox epizod, motiv fərqləri, obrazlar və personajlar baxımından fərqli olmasına rəğmən dastanın sonunda qəhrəmanların ölümü ilə bitməsinə görə Diri versiyası ilə yaxınlıq təşkil edir. Daş basqı və Korgunal mətnləri isə dastanın Gəncə versiyası ilə daha çox səsləşir. Baxmayaraq ki, bu mətnlər arasında da xeyli fərqli məqamlar vardır.

Ümumiyyətlə, nağıl, rəvayət və dastanları ümumtürk dünyasının orta quruculuğu baxımından araşdırmaq milli-mənəvi xəzinəmiz sayılan bu cür mətnlərin dərinədən araşdırılmasına, ortaya daha maraqlı və dərin tədqiqatların çıxacağına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan dastanları. (2005). Tərtib edənlər: Axundov Əhliman, Təhmasib Məmmədhüseyn. 5 cildə, I cild. Bakı, Çıraq

2.Azərbaycan məhəbbət dastanları. (1979). Tərtib edən: Təhmasib Məmmədhüseyn. Bakı, Elm

3.Erol, Mehmet (2018). Kurbani hikayesinin Türkiyədəki yazılı mətnləri üzərinə bir mukayese. Turkish studies. Volume 13/28. Ankara. s. 399-415

4.Həsənqızı, Almaz. (2016). Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı. Bakı, Elm və təhsil.

5.Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: Hacıyev Tofiq. Bakı, Öndər nəşriyyat

6.Təhmasib, Məmmədhüseyn. (2011). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı, "Kitab aləmi" NPM

“QURBANİ” DASTANINDA TARİXİ İZLƏR

Orta əsrlər məhəbbət dastanları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən dastanlardan biri “Qurbani”dir. Ustad aşığılar bu dastanı həmişə yüksək dəyərləndirmiş, onu “dastanların vəziri” hesab etmişdirlər. Bir-birindən fərqli müxtəlif versiya və variantlarının mövcudluğu “Qurbani” dastanının geniş arealda yayıldığını təsdiqləyir. Dastanın bir çox variantlarında tarixi faktlara, bəzi ictimai-siyasi hadisələrin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Süjet xəttində rastlanan bir məqama görə, Qurbani başına gələn müsibətlərdən bəhs etmək üçün “Şıx oğlu Şah”ın yanına şikayətə gedir, şahla xitabla başlayan qoşmanı ifa edir. Gəncə versiyasında verilən şikayət məzmunlu həmin qoşmada Qurbani şahla “mürşidi-kamilim”, “Şıx oğlu Şahım” xitabları ilə müraciət edir, başına gələn hadisələri nəql edərək Şıx oğlu Şahdan – Şah İsmayıl Xətayidən kömək istəyir. “Bəzi versiyalarda şah özü iştirak etmir, ancaq haqqında danışılır, epizodik surət kimi təsvir edilir. Lakin belə kiçik bir surət olduğuna, dastanın lap sonlarında, çox gec daxil olub, çox da tez yox olduğuna baxmayaraq, həlledici rol oynayır. Konflikti həll edən, gəncləri bir-birinə çatdıran, pak, təmiz, mənəvi məhəbbətə mane olanların özbaşınalıqlarına son qoyan bu obraz ədalətli şah olur” (Təhmasib, 2011: 372).

Qurbaninin Şah İsmayıl Xətayinin müasiri olduğunu, aralarında yaxın münasibət olduğunu qeyd edən araşdırıcılar dastan mətninə, həmçinin el arasındakı rəvayətlərə əsaslanmışlar. Həmid Araslı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin 1943-cü il nəşrində dastandakı qoşmadan bir bəndi nümunə verməklə fikrini təsdiqləmişdir. O, aşağıdakı misralara əsaslanıb yazırdı. “Bu qoşmada Qurbani öz şikayətlərini səmimi olaraq Şah İsmayıl söyləyir.

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu yazğumu,
Agah ol halımdan gahbagah mənim “ (Araslı, 1943).

Bu qeydlərə istinad edən Qəzənfər Kazımov “Qurbani” adlı kitaba yazdığı ön sözdə göstərir ki, Həmid Araslı, Qurbaninin sonradan tapılmış başqa bir qoşmasına əsaslanaraq fikirlərini daha da konkretləşdirmiş, həmin bəndi nümunə göstərərək Qurbani ilə Şah İsmayıl Xətayinin eyni dövrün şəxsiyyətləri olduğunu vurğulamışdır.

Mən haqq aşığıyəm, haqq yola mail,
Kitabım Qurandır, olmuşam qail,
Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,

Dərdimin əlindən fəryada gəldim (Kazımov, 1990: 4).

“Qurbani” dastanından yuxarıda örnək verdiyimiz birinci qoşmaya əsaslanan M.Təhmasib, Q.Kazımov, eləcə də T.Abbaslı Həmid Arasliya istinad etməklə Qurbani ilə Xətayinin arasında yaxın münasibət olduğunu qeyd etmişdirlər. Q.Kazımov daha sonra H.Araslıının araşdırmasından 20 il əvvəl Salman Mümtazın da eyni məsələyə toxunduğunu qeyd etmiş, “Qurbaninin Diri dairəsində yayılmış rəvayətlərə əsasən şairi “Qurban” adı ilə təqdim etdiyini və düzgün olaraq el şairi kimi səciyyələndirdiyini” (Kazımov, 1990: 4) göstərmişdir. “Qurban Şah İsmayıl Səfəvinin Qafqazı aldığı zamanda yaşayıb. Şahın vəzirlərindən birinə xoş gəlmədiyindən onu qolubağlı Qarabağ tərəfindən Xudafərin körpüsündən keçirdərək İrana sürgün etmişdilər. Qurban bu əhvalatı şeirlə yazıb Şah İsmayla yolladığından, şah onu bağışlayıb azad etmişdir” (Mümtaz, 1923: 108).

“Mürşidi-kamilim, Şıx oğlu Şahım” mısrası ilə başlayan qoşmanın həmin bəndi kiçik fərqlə digər variantlarda da işlənmişdir.

Mürşidi-kamilim, Şıx oğlu şahım,

Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.

On bir aydı sər töylədə bəklərəm,

Olsana dərdimdən bir agah mənim (Təhmasib, 2011: 373).

Rast gəlinən digər fərq Gəncə versiyasında bu qoşmanın beş bənddən, Diri versiyasında üç bənddən ibarət olmasıdır. Güney Azərbaycandan qeydə alınmış bir variantda isə qoşmanın bəndləri dağınıq halda mətnə səpələnmişdir.

Prof. Q.Kazımovun yazdığına görə, “Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım” ifadələri ilə başlayan qoşma, “Qurbani” dastanının bütün variantlarında işlənmişdir. Əsas məzmunu Gəncədəki Qara vəzirdən Şeyx oğlu şaha yazılan şikayətdir. Bizim müşahidələr göstərdi ki, həmin qoşma heç də dastanın bütün variantlarında işlənməmişdir. Son illərdə Türkiyənin Çorum kitabxanasından tapılan versiyalarda ümumiyyətlə, Qurbaninin Şıx oğlu şaha şikayət motivi və həmin şikayət məzmunlu qoşma yoxdur.

Dastanın Diri və Zəncan versiyalarına görə, Qurbani Şıx oğlu şaha namə yazır, təsadüfən onunla qarşılaşır, başına gələnləri nağıl edir, Şıx oğlu şahdan, yəni Şah Abbasdan yardım istəyir. Diri və Zəncan versiyalarında Şıx oğlu şah surəti konkret olaraq Şah Abbas kimi təqdim olunur. Xalq arasında Şah Abbasın bədii təyini olaraq həmişə Şah oğlu Şah Abbas şəklində xatırlanması məqamı bizə məlumdur. Maraqlıdır ki, Diri və Zəncan versiyalarında Şah Abbasın adının qarşısında bədii təyin olaraq Şıx oğlu şah ifadəsi işlədilir. Şıx oğlu şah bədii təyini əsasən Şah İsmayıl Xətayiə aid edilməsi məsələsi onun təriqət başçısı Şeyx Səfi nəslindən gəlməsi ilə

bağlıdır. Tarixdən məlumdur ki, Şah Abbas da Şah İsmayılın nəvəsidir, yəni oğlu Məhəmməd Xudavəndənin oğludur. Bu məntiqlə Şah Abbasın da həmin nəslə aid olması onun da “Şıx oğlu şah” bədii təyini ilə adlandırılmasına səbəb ola bilərdi. Ehtimal ki, burada I Şah Abbas nəzərdə tutulur.

Güney Azərbaycan folkloru kitabının X cildində yer almış dastan versiyalarından birində “Şıx oğlu şah” surətinin Şah Abbas olduğu göstərilir. Qoşmanın bəndləri mətnə səpələnmiş şəkildə olsa da, ümumi məzmunundan görünür ki, Qurbanı Şah Abbasa müraciət edir, ondan fərman gözləyir.

Müsəlmanam, yalan gəlməz dilimə,

Bülbül kimi həsrət qaldım gülümə.

O, Pərinin əlin vermir əlimə,

Onnan otrü bir dərmanə gəlmişəm,

Onnan ötrü bir fərmanə gəlmişəm (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 210).

F.e.d. A.Həsəncızı da Əhməd Cəfəroğluna istinadla “Şeyx oğlu şahım” müraciətinin Şah İsmayıl Xətayiye ünvanlandığını yazır. “Qurbaninin sadə insanların halına acımasını, bu insanların dərddini misralara tökdüyünü göstərir. Qurbaninin Şeyx oğlu şaha duyduğu bütün simpatiyə rəğmən sadə xalqın zor durumunu və zamanın siyasi intriqalarını açıqca təsvir etməkdən geri qalmırdı” (Həsəncızı, 2016: 218).

Qurbaninin Şah İsmayılın, yoxsa Şah Abbasın müasiri ola biləcəyi ilə bağlı ehtimallar bu məsələyə qismən aydınlıq gətirir. Təkcə dastanda verilmiş motivə və ya qoşmaya əsaslanaraq onların bir-birinin müasiri olduğunu demək bir qədər doğru olmaz. Bununla bağlı M.Təhmasib yazırdı: “Qurbani, doğrudan da, Xətayi ilə müasir olmuş, “Mürşidi-kamilim, Şeyx oğlu şahım” qoşmasını ona yazmışdır.. Məlumdur ki, Şah Abbas “mürşid” olmaqdan daha çox “şah”, “şeyx oğlu” olmaqdan daha çox “şah oğlu” kimi məşhurdur” (Təhmasib, 2011: 375). Ardınca M.Təhmasib məlum tarixi faktları qabardaraq Qurbaninin şaha şikayət etmək üçün İsfahana getmək məsələsini, Şah İsmayılın dövründə İsfahanın paytaxt olmamasını dəlil kimi göstərmişdir. Bununla yanaşı, Pərinin Gəncə xanı Ziyad xanın qızı olmasını və Ziyadoğulları nəslinin Şah İsmayıl dövründə hələ hakimiyyətə gəlmədiyini və digər faktları da qeyd etmişdir. Bütün tarixi uyğunsuzluqları nəzərə alaraq Təhmasibin sonda gəldiyi qənaət, fikrimizcə, ən ağlabatan fikirdir. “Qurbani bir tarixi şəxsiyyət kimi Şah İsmayıl Xətayi ilə bir dövrdə yaşamışsa da, onun adı ilə bağlı dastanın bu versiyası bu gün əlimizdə olan şəkildə ondan çox sonralar Gəncə aşıqları tərəfindən düzəldilmişdir. Bu spesifik yaradıcılıq işində, əlbəttə, aşıqlar şairin özü tərəfindən yaradılmış olduğunu ehtimal etdiyimiz əsl orijinal dastandan və

“Abbas-Gülgöz” bölməsində dediyimiz yolla şairin bu dastana aid olmayan qoşmalarından da istifadə etmişlər” (Təhmasib, 2011: 377).

Dastanın Anadolu və Şirvan aşığılarından qeydə alınmış versiyalarında Qurbaninin şaha şikayətə getməsi, ondan yardım istəməsi motivi ilə bağlı heç bir məlumata rast gəlinmir. Ümumiyyətlə, dastanın Azərbaycan və Türkiyə versiyaları arasında həm süjet xətlərində, həm də motivlər arasında böyük fərqlər vardır. Türkiyə versiyalarında əsasən qəhrəmanın sevgilisinə çatmaq üçün başına gələn hadisələr, macəralar ön plana çəkilmişdir. Azərbaycan versiyalarında isə ictimai bərabərsizlik, Qurbaninin haqq aşığı olması, buta alması, dini-mistik elementlər, Gəncəyə səfəri, başına gələn hadisələr, şaha şikayəti, ədalətin bərpası və bu cür digər motivlər izlənilir. Bütün bu detallar dastan mətnlərinin bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndiyini göstərir. Nəql edilən hadisələrin fonunda mühüm tarixi faktların mövcudluğu, bəzi tarixi faktların bir-biri ilə uyğunsuzluğu və digər məsələlər “Qurbani” dastanının daha geniş araşdırılmasına zərurət olduğunu ortaya qoyur. Gələcək tədqiqatlarda “Qurbani” dastanının müxtəlif versiya və variantları üzərində müqayisəli işlənməsi, paralellər aparılması dastanın daha əhatəli tədqiqinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı, Təriyel (2004). Qurbaninin poetik irsi. Bakı. Təhsil EİM
2. Araslı, Həmid (1943), XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı
3. Erol, Mehmet (2018). Kurbani hikayesinin Türkiyədəki yazılı metinləri üzərinə bir mukayese. Turkish studies. Volume 13/28. Ankara. s. 399-415
4. Güney Azərbaycan folkloru (2020). Tərtib edən: Mətanət Maşallahqızı. X kitab. Bakı. Elm və təhsil
5. Həsənqızı, Almaz. (2016). Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı. Bakı, Elm və təhsil.
6. Kazımov, Qəzənfər (1990). Ulu zirvə: Haqq aşığı, el şairi Dirili Qurban – Qurbani // Ön söz. Qurbani. Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı
7. Qurbani (1990). (Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi: Q.Kazımlı) Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı
8. Mümtaz, Salman (1923). “Qızıl Şərq” jurnalı, № 2-3
9. Təhmasib, Məmmədhüseyn (2011). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı. Kitab aləmi NPM

AŞIQ SƏNƏTİNƏ DAİR YAZILAR

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

Aşıq Ələsgərin həyatı haqqında qısa bilgi

Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında və zənginləşməsində önəmli yer tutan aşıqlardan biri Aşıq Ələsgərdir. Mənbələrdə göstərilir ki, o, 1821-ci ildə İrəvanda Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Son illərdə Aşıq Ələsgərin doğum tarixi haqqında bəzi mübahisələr yaranıb. Tədqiqatçı Nazir Əhmədlinin yazdığına görə, Aşıq Ələsgərin doğum tarixi 1821-ci il deyil, 1852-ci ildir. Qeyd edək ki, N.Əhmədli arxiv sənədlərinə əsaslanaraq doğum tarixi ilə bağlı bu fikirlərin üzərində dayanır (4, 37). Ələsgərin atası Alməmməd kişi kəndin hörmətli insanlarından idi. Onun əsas məşğuliyyəti əkinçilik və dülgərlik idi, arada bədahətən şeirlər də qoşurmuş, qoşma, bayatı, gəraylı deyirmiş. Ələsgər ailədə 8 uşaqdan biri idi. O, uşaqlıq və yeniyetməlik illərində təhsil ala bilməmişdi, lakin yaddaşı güclü olduğuna görə iştirak etdiyi müxtəlif məclislərdə danışılan rəvayət və nağılları, aşıqların dastanlarını yaddaşında saxlayır, sonra özü də onları nəql edirmiş. Belə qabiliyyətini görən atası Ələsgəri Aşıq Alının yanına şəyirdliyə verir. Beləliklə, Ələsgər Aşıq Alıdan aşıqlıq sənətinin sirlərini öyrənmiş, ədəb və mərifət qaydalarını ustadından əxz etmişdir. Bir dəfə Aşıq Alı şəyirdi Ələsgərlə toy məclislərindən birində deyişmiş, el içində Ələsgərin şöhrətini ucaltmaq üçün deyişmə zamanı ona qəsdən məğlub olmuş, sazını qalib gələn Ələsgərə təslim etmək istəmişdir. Ələsgər ustadının qarşısında baş əymiş, ustadı Aliya olan ehtiramını bu sözlərlə ifadə etmişdir:

Bir şəyird ki ustadına kəm baxa,

Onun gözlərinə qan damar, damar...

Ələsgər öz ustadını həmişə hörmətlə yad etmiş, ömrünün axır illərinə qədər Aşıq Alı sənətindən ehtiramla danışmışdır (6, 4).

Əvvəlcə Göyçə mahalında aşıqlıq edən Ələsgərin şöhrəti ətrafa yayıldıqca digər bölgələrin də toy-düynələrində iştirak etmək üçün dəvət almışdır. Beləliklə, o, İrəvanla yanaşı, Naxçıvanda, Qazaxda, Qarabağda, Gəncədə, Kəlbəcərdə və digər mahallarda da tanınmış, xalq tərəfindən sevilmişdir. Yüksək mədəniyyəti, ədəbi və əxlaqi keyfiyyətləri, gözəl şeir qoşmaq qabiliyyəti, bənzərsiz səsi və ifası onu hər kəsə sevdirmiş, beləcə aşıqın dinləyici və tamaşaçı auditoriyası genişlənməmişdir. “Aşıq Ələsgər zəngin bir irs qoyub getmişdir. H.Əlizadənin yazdığına görə, o, sağlığında öz şeirlərini bir yerə toplamaq istəmişsə də, buna müvəffəq ola bilməmişdir. Aşıq gördüyü, müşahidə etdiyi hadisə və əhvalatlar haqqında yerində, bədahətən şeirlər demək qabiliyyətinə malik imiş. Onun saysız-hesabsız şeirləri olmuşdur. Lakin bunların çoxu yazılmadığı, qeyd edilmədiyini üçün itib-batmışdır” (5, 302).

Aşıq Ələsgər poeziyasının özəllikləri

Aşıq Ələsgərin poeziyası bədii dil xüsusiyyətləri cəhətdən xeyli zəngindir. O, öz şeirlərində Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən ustalıqla istifadə etmiş, poeziyamıza gözəllik və yenilik gətirmişdir. Onun qoşma və divaniləri, gəraylı və təcnisləri aşıq şeiri şəklinin ən mükəmməl örnəklərindəndir. Bu örnəklərin mövzusu müxtəlif, bir-birindən fərqli olmaqla yanaşı, dil baxımından çox qüdrətli və mükəmməldir. “Ələsgər elə qüdrətli lirika yaratmışdır ki, özündən həm əvvəl, həm də sonra aşıq şeiri belə bir zirvəyə yüksələ bilməmişdir. Bu lirikanın gözəlliyi bir tərəfdən Aşıq Ələsgərin həyata baxışı, dünyagörüşü, milli-mənəvi dəyərlərə və şifahi yaradıcılıq ənənələrinə bələdliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən onun fitri istedadı, sənətkarlıq məharəti, Azərbaycan türkcəsinin zəngin poetik imkanlarını üzə çıxarmaq səriştəsiylə əlaqədardır” (10, 195).

Qoşma və gəraylılarına diqqət etdikdə Aşıq Ələsgər yaradıcılığında təbiət mənzərəsinin orijinal və özünəməxsus dillə təsvirini görürük. Vətən təbiətinin gözəlliklərini “Yaylaq”, “Şah dağı”, “Dağlar” kimi şeirlərində tərənnüm etmişdir. Aşıq “Dağlar” adlandırdığı iki fərqli qoşmasında sanki əsl rəssam fırçası ilə onların tablosunu yaratmış, dağların hər mövsümdə özünəməxsus heyvətəməz gözəlliyə büründüyünü nəzmə çəkmişdir. Doğma yerlərin təbiət gözəlliklərini gah bahar mövsümündə təsvir etmiş, əlçatmaz, ünyetməz, uca dağların süsənli, sünbüllü, lələli çağlarını vəsf etmiş, gah da ağappaq libasa qərq olduğunu göstərmişdir. Aşıq dağları bu füsunkar gözəlliklərilə yanaşı, həm də canlı bədii obraza çevirmiş, onların insanlar arasında heç bir ayırmıçılıq qoymadığını, hamıya eyni yanaşdığını qeyd etmişdir. Ən uca zirvəsində daim qar olduğunu vurğulamış, çeşməsindəki “abi-həyat suyu”nun dərdi-möhnəti dağıtdığını göstərmişdir:

Xəstə üçün təpəsində qar olur,

Hər cür çiçək açır, lələzar olur.

Çeşməsindən abi-həyat car olur,

Dağıdır möhnəti, məlalı dağlar (1, 21).

Aşıq dağları təsvir edərkən insana məxsus xarakteri təbiət hadisəsi kimi təsvir edir, dağları obrazlaşdırır, insan xislətilə bağlı bəzi məqamları onların üzərinə köçürür, maraqlı paralellər aparır.

Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,

Gah gəlib-gedəni peşiman eylər.

Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,

Dinşəməz haramı, halalı dağlar.

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,

Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz.

Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz

Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar (1, 21).

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında insan münasibətlərinin təsviri, səf duyğuların – sevgi və həsrət məzmunlu fikirlərin ifadə vasitələri diqqəti cəlb edir. Aşıq Ələsgər üçün sevgi hər şeydən ucadır. Onun yaradıcılığında həm ilahi sevgini, həm də bəşəri sevgini vəsf edən şeirlərə rast gəlinir. Ələsgər bu mövzunu əsasən iki aspektdən işləmişdir. Yaradana olan ilahi eşq və bəşəri eşq. Allahın vəsfinə həsr etdiyi şeirlərindən məlum olur ki, Ələsgər dinimizi dərinlikdən öyrənmiş, Allaha sadiq ürəkdən bağlı olmuşdur. Yaradana ilahi eşqlə sevmiş və gerçək sevgini Ona olan sevgidə tapa bilmişdir. “Allahın adı ilə”, “Peyğəmbərin meracı”, “Rənc Ali-əbə”, və d. şeirlərində Yaradana olan sevgisini dilə gətirmişdir. İslam Ələsgərin yazdığına görə, “dinimizin qanun-qaydalarına həmişə ləyaqətlə əməl edən, həqiqəti, təriqəti, şəriəti, mərifəti dəqiq bilən, hər zaman Yaradana ibadət edən aşıq, hamını mömin müsəlman görmək istəyirdi.

Mən istərəm, alim, mömin yüz ola,

Meyli haqqa doğru, yolu düz ola.

Diliylə zəbanı üzbəüz ola,

Ələsgər yolunda can qurban eylər” (7, 16).

Aşığın şeirlərində bəşəri sevgi mövzusu da geniş yer tutur. Şairin insan sevgisi çox dərinliklidir. O, gözəllə olan sevgisini təsvir edərkən səmimidir, gözəlin həsrətindən hiss etdiyi duyğuları ifadə edərkən dilimizin zəngin söz xəzinəsindən – frazeoloji birləşmələrdən, məcazlardan geniş istifadə edir. “Dönübdü” rədifli qoşmasında “insafsız” gözəllə “a bımürvət” deyərək xitab edir. Onun sevgisi aşığın “bağrını qana döndərüb”, “qəddini əyib”, “gül rəngini soldurub”, “xəzan dəymiş gülüstana” döndərüb:

A bımürvət, axı səndən ötəri

Ah çəkməkdən bağrım qana döndübdü.

Qədd əyilib, gül irəngim saralıb,

Xəzan dəymiş gülüstuna döndübdü.

Dindirirəm, danışmırsan, gülmürsən,

Xəbər alıb ev halını bilmirsən,

Endiribən məclisimə gəlmirsən,

Yoxsa, taxtın Süleymana döndübdü?! (2, 42)

Aşığın təsvir etdiyi gözəllər onun görüb bəyəndiyi, sevdidiyi, “lələ yanaqlı”, “büllur buxaqlı”, “ay qabaqlı”, “şahmar zülflü” gözəllərdir.

Ələsgərin dilində onların zahiri gözəl olduğu kimi, daxili də gözəl olanlardır. Böyük söz ustası bu gözəlliyin ən incə detallarını elə ustalıqla açıqlayıb vəsf edir ki, həmin gözəllik bütün çalarları ilə gözlərdə canlanır.

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfə pərişanlar dolanır.

Afərin xudanın haqqı-sayına!
Camalları bənzər bayram ayına,
Belə gözəllərin xaki-payına
Mənim kimi çox qurbanlar dolanır (2, 40).

Ələsgərin gördüyü gözəllər onun “könlünü qəmdən ayıldır”, aqlını başından alır, gözəlin camalından şölələnən nur, işıq xəstələrə şəfa verir.

Gözüm gördü, könlüm qəmdən ayıldı,
Çıxdınız qarşıma dəstə, gözəllər!
Camalın şöləsi nuri-təcəlla,
Görsə şəfa tapar xəstə, gözəllər!

Qəmgin idim, sizi görüb gülürəm,
Qaşınız qıblədi, səcdə qılırəm.
İkram ilə sizə sarı gəlirəm,
Siz də gəlin asta-asta, gözəllər (2, 52).

Ələsgərin qoşmalarında ifadə etdiyi fikirlər lirik qəhrəmanın psixoloji aləmi, daxili mənəvi dünyası ilə sıx bağlıdır. O, klassik şeir ənənəsinə dərinədən bələd idi. Bu mənada “o, öz sələfləri Sarı Aşıq, yaxud Molla Pənah Vaqif kimi özünü sevdiyi gözəlin ayağı altında payəndaz etmirdi, daha zərif, daha incə bənzətmədən istifadə edərək sevdiyi gözəli həmişəlik gözlərinin üstə gəzməyə çağırırdı. O, bu çağırışı ilə sevgilisinin onun dərfini bilməsini, gözünün yaşını silməsinə istəyirdi. Bu, aşıq şeirində yeni deyim tərz, yeni ifadə üslubu idi” (10, 199).

Aşıq Ələsgərin qədrini bilsən,
Ağlayıb çeşminin yaşını silsən,
Əgər qədəm qoyub bir bizə gəlsən,
Yerin var göz üstə gəz, qadan alım (1, 16).

Aşıq Ələsgərin müxtəlif mövzulu şeirləri, onun aşıq şeiri şəkillərinə aid düzüb-qoşduğu bütün növ və janrları xüsusi bədii məharətlə təqdim etdiyini təsdiqləyir. Ələsgər həm təbiəti təsvir edərkən, həm də müxtəlif lirik mövzulara müraciət edərkən aşıq şeirinin gəraylı, qoşma, müxəmməs və digər şəkillərindən böyük məharətlə istifadə edir ki, həmin şeirlər aşığın daxili duyğularının, narahatlığının, həyəcanının bədii-poetik tərənnümünə çevrilir.

Çərşənbə günündə, çeşmə başında,
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu qəməzləri qanıma düşdü (1, 29).

Burada Ələsgər özündən əvvəlki aşıqların poetik ənənələrindən bəhrələnmiş, qoşmanın məna gözəlliyinə diqqət yetirmiş, nəticədə səs və söz ahənginin vəhdətindən yaranmış gözəl sənət nümunəsi ortaya çıxmışdır. Aşıq çeşmə başında gördüyü gözəl olan duyğularını bildirəndən sonra onun başqasına nişanlı olduğunu öyrənib təəssüflənir, obrazlı şəkildə aşığın öz diliylə desək, “qolu-qanadı sınıb” yanına düşür.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Dedim: sən təbibsən, mən yaralıyam.
Dedi: nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü (1, 29).
Aşıq Ələsgərin şeirlərinin dil sənətkarlığı

Aşıq Ələsgərin ana dilinin incəliklərini həssaslıqla duya bilməsi, dərin poetik təfəkkürə sahib olması onun bütün şeirlərində müşahidə edilir. “Bədii söz bu ulu korifeyin həyatı, daimi yol yoldaşı olmuşdur. Onun sözə həmdəm, şair-filosof qəlbi odu, alovu, işığı sözdən almışdır. Ən önəmlisi odur ki, bu poetik söz cəngavəri sözə borclu qalmamışdır, öz ürəyinin hərərəti ilə onu cilalamış, ona əbədi həyat vermişdir” (8, 31). Aşıq Ələsgər bütün qoşma və gəraylılarında məcazlardan, təşbeh və epitetlərdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Bu, onun ana dilinə və aşıq şeirinin incəliklərinə vafiq olduğunu göstərir. Aşıq Ələsgər şeirlərinin mükəmməlliyinin səbəblərindən biri də həmin şeirlərin səs və ahəng vəhdətinin yüksək səviyyədə olmasıdır. Burada səs və ahəngin yaratdığı vəhdət deyərəkən şeirlərdəki vəzn və qafiyyə quruluşu, səs və söz təkrarı, eyni səslərin, samitlərin aktivliyi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, Aşıq Ələsgər şeirlərinə xarakterik olan harmoniya; vəzn və qafiyyə quruluşu; kəlmə çeşidləri, alliterasiya, səslə məzmun arasındakı vəhdət bu şeirləri oxunaqlı edən səbəblərdəndir. “Azərbaycan türkcəsinin poetik imkanlarından və sələflərinin yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnən sənətkar şeirlərində zəngin məcazlar, bədii metaforalar işlətməmişdir. Aşıq gözəlin zahiri

görməmini, fiziki cazibədarlığını əyani əks etdirmək, dinləyicidə ona qarşı xoş duyğu, rəğbət və sevgi hissi oyatmaq üçün adətən, portret çəkmək üsulundan istifadə edir. Bu zaman aşığın təsvir etdiyi gözəlin bütün incəliyi, zərifliyi ilə bərabər, ay üzü, ağ biləyi, nazik əli, hətta gümüş kəməri oxucunun gözləri qarşısında canlanır” (3, 170).

Gümüş kəmər, incə belli,

Ağ biləkli, nazik əlli,

Ay qabaqlı, siyah telli,

Ürəyimi üzən gözəl.

“Aşıq Ələsgərin dili, ənənələrdən gələn bədii meyarlar zənginləşmə, büllurlaşma sanbalı ilə estetik hadisəyə çevrilib ki, bunun da kökü bilavasitə onun şeir təfəkkürünün yeniliyi, poetik dil axtarışlarının tərəvəti ilə bağlı idi. Aşıq Ələsgərin təmsil etdiyi dövrün şeir dilinin yeni bədii keyfiyyətlər əldə etməsi məhz şeirin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, lirik düşüncənin təzələnməsi hesabına baş verdi” (8, 32). Ələsgər şeirlərinin bədii səviyyəsinin mükəmməlliyi, orijinallığı ona böyük şöhrət gətirməklə yanaşı, bənzərsiz sənətkar kimi məşhurlaşmasına səbəb oldu.

Bildiyimiz kimi, Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əsas zirvəsi təcnis sənətkarlığı hesab edilir. Təcnis yaratmaq sənətkardan xüsusi istedad tələb edir. Folklorşünas Elxan Məmmədli təcnis yaradıcılığı barədə yazır: “Əsl təcnisləri – bədii siqləti, mənə və mündəricəsi, estetik, emosional təsiri, fəlsəfi yükü, məntiqi axarı qabarıq nəzərə çarpan sənət incilərini ancaq fitri istedadla sahib olan kamil sənətkarlar yarada bilər” (9, 141). Təcnis cinas qafiyələr üzərində qurulur. Təcnis yaradan ustad sənətkar dilin leksikasını – sözlərin omonimliyini, sinonimliyini, çoxmənalılığını dərinlən bilməlidir. Çünki təcnisdə bir söz ayrı-ayrı bəndlərdə fərqli şəkildə, fərqli mənələrdə işlədilir. Aşığın yaradıcılığında təcnislər xüsusi yer tutur. “Ay ana, ana” rədifli təcnisinə baxaq:

Qarlı dağlar gəldi düşdü araya,

Qalmışam qürbətdə ay ana, ana!

Təbib yoxdu, dərman edə yaraya,

Sızıldaşır yaram a yana-yana.

* * *

Mən qurban eylərəm yara canımı,

Götürüb doğraya, yara canımı.

Alıb təpə-dırnaq yara canımı,

Bilmirəm dərmanı ay ana, ana (2, 89)

Təcnisin bütün bəndlərində cinas söz “ay ana” kəlməsidir. Xırda fonetik dəyişikliklə işlənən cinas sözdən başqa, ikinci bənddəki “yara canımı” ifadəsi də hər misrada fərqli mənada işlədilmişdir. “Aşıq Ələsgərdə cinas qafiyələr o dərəcədə orijinal və fərdi səciyyəlidir ki, diqqətli oxucu şeir müəllifini qafiyələrlə müəyyənləşdirə bilər. Dilimizə yatımlı, ruhumuza uyumlu cinas qafiyələr Aşıq Ələsgərin ifadə sistemində uğurlu üslubi əməliyyatın nəticəsi olaraq meydana çıxır. Ritm və intonasiya naxışları ovqatın yaranmasına təkan verir” (8, 48).

Ələsgərin təcnislərindən “Narın üz”, “A yara məndən”, “Ayağa – Qarqar”, “A yüzə tək-tək”, “Sarı görəndə”, “Biri “sin” və digər təcnisləri nümunə göstərmək olar. Aşıq həmçinin dodaqdəyməz təcnislər, cığalı təcnislər, müstəzad təcnislər də yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, dodaqdəyməz təcnisləri deyərkən dodaqlar bir-birinə toxunmamalıdır. Bu isə aşıqdan həm böyük söz ehtiyatı, həm də sözləri zərgər dəqiqliyi ilə seçməyi tələb edir. “Dodaqdəyməz təcnislərdə sənətkar elə sözlər tapıb işlətməlidir ki, onlarda qoşadodaq samitləri (m, b, p) olmasın” (3, 167).

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,

Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara,

Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,

Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat (1, 99).

Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı sənətkarlıq baxımından geniş və əhatəli olmaqla yanaşı, həm də orijinaldır. “Aşıq Ələsgərin dil və ifadə vasitələrindəki tərəvət, obraz və təşbəhlərindəki milli kolorit, xalq həyatı, ictimai mühitlə bağlılıq, bədii ləyaqət həddinə çatən üslub sadəliyi, bunlarda təcəssüm edən obrazlı təfəkkürün aydınlığı və zənginliyi Aşıq Ələsgər poeziyasını bütün nəsillərin və bütün zamanların misli-bərabəri olmayan mənəvi sərvətinə çevirmişdir” (8, 37).

Sonuc

Aşıq Ələsgər aşıq yaradıcılığının klassik ənənələrini qorumaqla yanaşı, həm də aşıq şeirinin ən gözəl, ən mükəmməl örnəklərini yaratdı, aşıq poeziyasına yeni ruh, yeni tərəvət gətirdi. Onun sinəsindən qopub gələn aşıq şeir şəkillərinin böyük əksəriyyəti yaddaşlara həkk olunmuşdur. Yaratdığı poetik örnəklər Azərbaycan aşıq sənətinin ən gözəl inciləri sayılır və bu örnəklər daim öz tərəvətini saxlayacaq, söz-sənət xiridarlarının müraciət etdiyi ən mükəmməl sənət nümunələri sayılacaqdır.

QAYNAQLAR

1. Aşıq Ələsgər. Bakı: Yazıcı, 1988
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
3. Cəfərov Nizami; Kərimli Teymur; Əsgərli Zaman; Bakıxanova Afət. Ədəbiyyat. Bakı: Çarşıoğlu, 2014

4. Əhmədli Nazir. Haqq-nahaqq seçilər haqq divanında. Bakı: Elm və təhsil, 2017
5. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992
6. Ələsgər İslam. Aşıq Ələsgər // Ön söz/ Bakı: Yazıçı, 1988
7. Ələsgər İslam. Ön söz // Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
8. Hüseynov Məhərrəm. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017
9. Məmmədli Elxan. Təcnis sənətkarlığı. Bakı: Neftapress, 1998
10. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II kitab. Bakı: Elm, 2006

AŞIQ PƏNAHIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA DAIR

XX əsr Şirvan aşiq mühitində özünəməxsus istedad və qabiliyyəti ilə seçilən sə-r-nət-karlardan biri Aşiq Pənah olmuşdur. O, 1926-cı ildə Salyan şəhərində doğulmuşdur, ilk təhsilini də burada almışdır. Uşaq yaşlarından qəlbində saza yaranmış bö-yük sevgi və vurğunluq onu ömürlük bu sənətə bağlamışdır. Aşiq Pənah ilk vaxtlar toy-düyünlərdə çalıb oxuyan aşiq kimi formalaşmış, sonsuz istedadı sayəsində xalqın ürə-yinə yol tapa bilmişdir. Onu şəxsən tanıyanlar, haqlı olaraq, “Aşiq Pənahı ustad və şa-gird münasibətlərini hörmətlə qoruyan saz və söz sənətkarı” (3, 5) adlandırırlar, aşığı klas-siklərə böyük hörmətlə yanaşan ustad sənətkar kimi dəyərlən-dirirdilər. Prof. İ.Əbilovun sözləri ilə desək, “Aşiq Pənah idarə etdiyi məclislərə adi şənlik yığıncağı kimi yox, ədəb-ərkan məktəbi kimi baxırdı. Şübhəsiz ki, onun böyük uğurla yetkinlikdən kamillik mərtəbəsinə yüksəlməsinin başlıca səbəbi də həmin sənətkar qənaəti ilə bağlı idi. Axı hər məclisi ədəb-ərkan məktəbinə çevirmək hər aşığa qismət olmur. Aşiq Pənahın qismətinə belə bir sənət müjdəsi düşdü. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, sənət dünyamızdan, el-obanın adət-ənənələrindən bəhrələ-nə-bəhrələ-nə yaşın müdriklik məqamını çox-çox əvvəl fəth eləmişdi ” (3, 4).

Professor İ.Əbilov Aşiq Pənahın yaxın dostu, sirdaşı olmuş, buna görə də aşığın iç dünyasını dərinlən anlamış, xalqın ona dərin sevgisini müşahidə edə bilmiş və aşığın insani keyfiyyətlərini daha yaxşı ifadə edə bilmişdir: “Pənaha ümumxalq məhəbbəti danılmaz həqiqətdir. Bu məhəbbətin sirrini hərə bir cür yaza bilər. Lakin dost, həmdəm qənaəti qəti olur. Həmyaş, yurddaş, sirdaş kimi aşığa ümumel sevgisini onda görürəm ki, əvvəla, təbiət ona fitri səs, ilham və yaddaş bəxş eləmişdi; ikincisi, sənətini təkmilləşdirmək, cilalamaq xatirinə müstəsna səbr, dözümlü, yorulmazlıq, fitri sadəliklə bəhəm ailəyə etibar və bağlılıqla yanaşı, qohuma, dostla gərəqli olmaq eşqi, əsl türk kişisinə məxsus mərdanəlik, qeyrət, nəhayət, xalq qarşısında borc hissini bütün mənəvi borcların fəvqündə görə bilmək məsuliyyəti... Və bir də həyat həvəsi ilə süslənmiş sadəlik, təmizlik kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər...” (3, 4).

Aşığın həyatı və yaradıcılığını öyrənmək məqsədilə onun ailəsi ilə görüşdük, idarə etdiyi məclislərdə, toy-düyünlərdə iştirak edən insanlarla ünsiyyət qurduq. Hər kəs onun adət-ənənəyə bağlı, ədəb-ərkan bilən, saza-sözə böyük dəyər verən el sənətkarı olduğunu vurğuladı. Deyilənlərə görə, o, ucaboylu, gülərlüzlü, təvazö-kar in-san olmuşdur. Təkcə yaxın qohum-əqrəbanın deyil, hətta tanımadığı, bilmə-diyi, ilk də-r-fə gördüyü insanlara yaxşılıq edən, kasıba, kimsəsizə əl tutan insan ol-muşdur. İdarə et-diyi kənd toylarından birində aşiq görür ki, ev sahibi çox kasıbdır. Buna görə əmə-yi-nin qarşılığında ona verilən zəhmət haqqını almır. Digər söyləyicilərdən qeydə al-dı-ğımız xatirələrdə göstərilir ki, aşiq yanında şagird dayanan bir çox insana arxa-dayaq ol-muş, onlar üçün əlindən gələ

yaxşılığı əsirgəməmişdir. Aşığın oğlu T.Pənahov da-nışır ki, ustad aşıqdan dərs alan astaralı Aşıq Elxan illərlə onların ailə üzvlərindən biri kimi eyni evdə yaşamışdır. Ustadı onu öz övladlarından ayırmamış, bütün eh-ti-yac-la-rı-nı qarşılamışdır.

“Aşıq Pənahın özünün ustadı kim olmuşdur?” – soruşduğumuzda övladları onun fitri istedadı və qabiliyyəti sayəsində aşıqlıq etdiyini, heç bir ustadından dərs almadığını dedilər. Qeyd etdilər ki, Pənah özü sağlığında Aşıq Ələsgəri mənəvi ustadı saymış, bəzi söhbətlərində fikrini “ustadım Ələsgər, atam Ələsgər, oğlum Ələsgər” kimi ifadə edirmiş (burada qeyd edək ki, Pənahın atasının adı Ələsgər olmuşdur, atasının adını yaşatmaq üçün böyük oğlunun adını Ələsgər qoymuşdular). Aşıq Pənahın yaradıcılığını incələyərkən onun bir sənətkar kimi yetişməsində Aşıq Ələsgərin böyük təsiri olduğunu görmək mümkündür. Fikrimizi aşığın “Düşdü”, “Salatın” adlı qoşmaları təsdiqləyir.

Aşıq Ələsgərdə:

Çərşənbə günündə, çeşmə başında

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.

Atdı müjgan oxun, kecdi sinəmdən

Güləndə qadası canıma düşdü.

Aşıq Pənahda:

Çərşənbə günündə çeşmə başında

Gözüm bir qaragöz gəlinə düşdü.

Məni baxışıyla elə çəkdi ki,

Ovçu şikarının əlinə düşdü (2, 76).

Yaxud Pənahın Aşıq Qurbaniyə nəzirə yazdığı “Salatın” qoşmasına diqqət edək:

Qurbanidə:

Sallana-sallana gedən Salatın,

Gəl belə sallanma, göz dəyər sənə.

Al-yaşıl geyinib durma qarşımda

Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sənə.

Aşıq Pənahda:

Sallana-sallana seyrə çıxıbsan,

Bayramıdır çölün, düzün, Salatın.

Dedim günəş doğur, sabahın xeyir,

Gördüm işıq saçır üzün, Salatın (2, 84).

Aşıq Pənahın yaradıcılığının formalaşmasında XVII əsrin ustad aşığılarından olan Aşıq Abbas Tufarqanlının da xüsusi yeri vardır. Onun “Bəyənəmz” rədifli ustadnaməsi ilə Aşıq Pənahın “Pul ilən” şeiri arasındakı paralellərə baxaq:

Aşıq Abbas Tufarqanlıda:

Adam var ki, adamların naxşıdır,

Adam var ki, anlamazdır, naşıdır.

Adam var ki, heyvan ondan yaxşıdır,

Danışdırsan, heç insanı bəyənəmz (1, 10).

Aşıq Pənahda:

Adam var, pul üçün canından keçər,

Adam var, canını alar pul ilən.

Adam var, əməklə çatar şöhrətə,

Adam var, qələbə çalar pul ilən (2, 49).

Göründüyü kimi, Aşıq Pənah Aşıq Abbas Tufarqanlıya aid ustadnamənin dil və üslub xüsusiyyətlərini qorumaq şərti ilə özünün də bəzi əlavə və dəyişikliklərini qoşmaya əlavə etmiş, yeni örnək yaratmışdır.

Aşıq Pənah aşıq şeirinin bütün janrlarında qələmini sınımışdır. Onun qoşmaları, gəraylıları, ustadnamələri, təcnisləri, dodaqdəyməzləri bu baxımdan fikrimizi təsdiqləyir. Məlum olur ki, Aşıq Pənah özünəqədərki aşıq sənətini dərinlən mənimsəmiş, hər zaman öz üzərində işləyərək bu sənəti gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

Aşıq Pənahın şagirdlərindən biri Neftçala rayonunun Bankə qəsəbəsində yaşayan Aşıq Əvəzdir. 2014-cü ildə Aşıq Əvəzlə görüşdüyümüzdə o, ustadını xoş xatirələrlə xatırladı, onun səmimi, mehriban, səxavətli, öz şagirdlərinə hər zaman arxa-dayaq olmasını qeyd etdi. Aşıq Əvəzin dediyinə görə, ustadı ona saz ifa etməyi öyrətməklə yanaşı, həm də vaxtaşırı özü ilə toy-düynlərə, el şənliklərinə aparırmış. Gündüz məclisi idarə etməyi, dastanlar söyləməyi şagirdlərinə həvalə edirmiş. Aşıq Pənah özü axşam saatlarında məclisə girər, onun gəlişilə məclisə bir canlanma gəlmiş. Aşıq Əvəz ustadının xatirəsinə yazdığı aşağıdakı şeiri dedi:

Ürəyində sazı, sözü,

Gəzdi doğma yurdu Pənah.

Bayram oldu hər gəlişi,

Harda məclisi qurdu Pənah.

Həm şairdi, həm aşığıdı,
Toy-düyünə yaraşıqdı.
Tükənməyən bir işiqdı,
Könüllərə nurdu Pənah (5).

Bu şeir ustad aşığa çoxsaylı şagirdlərindən birinin sonsuz sevgisini, sayğısını ifadə edir. Aşiq Pənah da digər Şirvan aşıqları kimi saz, zurna, nağara, qoşa nağara müştərekliyi ilə çalib oxuyurdu. Zurnada Rəşid, Mənəf, qara zurnada Alməmməd, nağarada Tapdıq, qoşa nağarada Əvəz aşığı müşayiət etmişlər. Aşığın övladı Aynurə Pənahqızının dediyinə görə, Pənah əlində saz məclisə girəndə hamı ustada hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxırmış. Pənahın yerləşində, danışığında, ifasında qeyri-adi ahəng varmış. Saatlarca durmadan, yorulmadan öz gözəl nitqi və gözəl ifası ilə izləyənləri heyran edirmiş. Məclisdəkilər onun dəfələrlə bədahətən şeirlər, qoşmalar söylədiyinə şahid olarmış. Şagirdlərini məclislərə aparmaqda məqsədi həm onlara maddi baxımdan dəstək olmaq idi, yəni şagird olsa da, çalib-oxuyub haqqını alırdı. Eyni zamanda məclisin ədəb-ərkan qaydalarını öyrədirdi. Aşiq Pənahın məclislərdə xanəndə Qulu Əsgərov, Rübabə Muradova və d. sənətkarlarla da birgə ifa etdiyi məqamlar olmuşdur. Gözəl səsə, mükəmməl oxu və ifa tərzinə sahib olan aşığın Yetim Segah, Zəbul muğamlarını ustalıqla ifa etdiyi söyləyənlər vardır.

Aşiq Pənah Salyan dram teatrında işləmiş, bir sıra rolların ifaçısı olmuşdur. “Salyan dövlət dram teatrının səhnəsinə gələndə Pənahın 18 yaşı vardı, 18-20 yaşlı bir gəncin – Pənahın Məcnun, Kərəm, Qərib, Sərvər, Əsgər rollarında inamli və ilhamlı çıxışları sənətin sehri idi” (3, 4).

Aşiq Pənahın məclislərdə ifa etdiyi dastanlardan “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Koroğlunun Bağdad səfəri” və d. dastanları nümunə göstərilir. Prof. İ.Əbilov yazır ki, “O, dastandan fraqment söyləyib, başqa mövzuya keçməzdi, bir dastanı söyləməyə başladımı, onu axıradək son təfərrüatına qədər danışmamış təskin olmazdı. Məhz belə məqamda tamaşaçı-dinləyici sənətin sinkretik vəhdətindən feyziyab olardı – şirin səslə Pənahı, püxtə rəqqas Pənahı, tum giləsi boyda tazənə ilə bir orkestr təsiri oyadan ifaçı Pənahı valeh olardı və istər-istəməz, adama elə gələrdi ki, o, bir neçə aktyorun iştirak etdiyi meydan tamaşasına baxır. Bəli, o, sözdən və musiqidən canlı mənzərə yaratmağı bacarırdı” (3, 6).

Aşiq Pənahın övladlarından heç biri atasının yolunu davam etdirməmişdir. Pənah sağlığında övladlarının ali təhsil almasını arzulamışdır. Ustad sənətkar aşıqlıq sənətinin ağır olduğunu və bu sənətin çox çətin yollardan keçdiyini deyirmiş. Ona görə də onların bu sənəti davam etdirməməsini tövsiyə edib.

Aşiq Pənah gəncliyində uzun müddət Salyan şəhər mədəniyyət evi nəzdindəki “Kür” aşıqlar birliyinə rəhbərlik etmiş, bölgədə aşiq sənətinin

yayılması, inkişaf etməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Salyan şəhər mədəniyyət evinin uzun illər rəhbəri işləmiş Yavər Cəbrayilov da Aşıq Pənahı çox böyük sevgi və hörmətlə anaraq onun haqqında ən gözəl xatirələrini bizimlə paylaşdı. Ustad aşığın fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən dəyərləndirilmiş və “Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Aşıq Pənahın “Saz və söz”, “Məhəbbətdən danışaq”, “Təzə söz, təzə mahnı”, “Mənim sazım”, “Sözlərimi saxla yadda” adlı əsərləri çap olunmuşdur. Ustadın qızı Ay-nurə Pənahqızı 2006-cı ildə “Aşıq Pənah dastanı” (4) adlı kitabını atasının həyat və yaradıcılığına həsr etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Tufarqanlı. 72 şeir / Tərtib edəni: Dadaşzadə A. Bakı, Gənclik, 1973
2. Aşıq Pənah Pənahov. Sözlərimi saxla yadda. Bakı, Yazıçı, 1991
3. Əbilov İmamverdi. Mizrab teldən ayrılsa da... / Ön söz. Aşıq Pənah Pənahov. Sözlərimi saxla yadda. Bakı, Yazıçı, 1991
4. Pənahqızı Aynurə. Aşıq Pənah dastanı. Bakı, Şur, 2006
5. Nümunə məqalə müəllifi tərəfindən Aşıq Əvəzdən qeydə alınmışdır.

SEYRANİ SANATINA BİR BAKIŞ

Giriş

19. yüzyıl Türk aşıkları arasında kendine özgü sanatı ile seçilen aşıklardan biri de Seyrani olmuştur. Halk şiiri üslubunda yazan sanatkarın sayısız hesapsız koşmaları onun Türk dilinin, Türk halk şiiri geleneğinin sınırlarına derinden vakıf olduğunu kanıtlamaktadır. Bu dilde eşsiz söz incileri dizmekle beraber mükemmel saz ifa etmesi de Seyrani'ye zamanında şöhret kazandırmıştır. Sazın ve sözün birliğinden yarattığı büyük ve benzersiz sanatı, kendinden sonraki kuşaklara armağan ettiği şiirleri Seyrani'nin günümüzde de sonsuz sevgiyle, saygıyla anılmasına sebep olmuştur. "Seyrani hem hece, hem aruz vezniyle şiirler söylemiştir. Bu gün elde bulunan 650-e kadar şiirinden 500-ü hece vezniyledir. Hece ile yazmış olduğu şiirlerinde dili oldukça durudur, nazım tekniği açısından başarılıdır" (www.turkedebiyati.org). "Aydoğdu tarafından yapılan doktora tezinde şairin 822 şiiri tespit edilmiştir. Bunların 633-ü hece vezni ile söylenmiştir" (www.academia.edu/: 15). "Seyrani ilahi aşk, vehdet-i vücut, vuslat, dünyanın geçiciliği, iyi ahlak sahibi gibi tasavvufi ve ahlaki konulara ağırlık vermiş, bununla birlikte maddi aşk ile muhtelif toplumsal konuları da işlemiştir" (www.millifolklor.com/pdf/64).

Seyrani Sanatının Özellikleri

Seyrani'nin şiirlerinden yaşadığı zamanın olaylarına lakayt kalmadığı, toplumdaki değişiklikleri yakından takip ettiği, şahidi olduğu meselelere hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. "O, şiirlerinde zamanın yanlışlıklarını eleştirmiş, kendisinden önceki ozanların alışılmış konu sınırlarının dışına çıkmıştır. Olaylara genellikle eleştirel gözle bakmış ve halkın sesi olmaya özen göstermiştir. Şiirleri hem ele aldığı konu bakımından, hem de kafiye yapısı bakımından çeşitli ve zengindir" (www.edebiyat.com/asik_seyrani.html). Seyrani tüm varlığıyla halkına, onu yetiştiren yurduna bağlı olmuştur. İyi gününde halkla birlikte sevinen şair-aşık, zor günlerde de halkın dertlerine hemdert olmuş, her zaman sade insanların yanında olmuştur. "Seyrani'nin edebi şahsiyeti, Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi bunalımlarının en yoğun olduğu dönemde oluşmuş, yaşadığı ortam, ona olaylara bakış açısından yenilik getirmiş, haksızlığa karşı boyun egmeyen, kendi hakkından ziyade başkasının hakkını kendi davası gibi görüp, çözümünü de fert adına değil, toplum adına istemiştir. O da diğer halk şairleri gibi halkın gören gözü, söyleyen dili olmuştur" (Umagan, 2002: 157). Bu sebeptendir ki, Seyrani'nin şiirlerini okudukça içtimai içerikli şiirlerin sayısının daha çok olduğunu gözlemlemekteyiz. "O, Anadolu aşık mektebinin zor tarihi şeraitinde içtimai içerikli şiirin yeni aşamaya yükselmesinde önemli rol oynamıştır. Seyrani toplumdaki haksızlığı – dini zorailikten başlamış, garet, yolsuzluk, memur riyakarlığı vs. olayları şiirlerinde kabartmıştır... (Nebiyev, 2006: 58).

Küçük lokma ile dolmaz avurdu,
Ne yaman insanı kastı, kavurdu.
Cahanın külünü göge savurdu,
Keçdi sedarete hayvan olanlar (Kasır, 1984: 113).

Toplumda gördüğü haksızlıkları, insanlar arasındaki eşitsizliği ifade etmek bakımından Seyrani'nin "Begenmez" redifli şiiri de değerlidir:

Ormanda büyüyen adam azgını
Çarşıda, pazarda seyrani begenmez.
Medrese kaçkını, softa bozgunu
Selam vermek için insan begenmez (Kasır, 1984: 242).

Suat Umagan'ın yazdığına göre, "Seyrani'nin bu koşması on altıncı yüzyıl halk şairi Kazak Abdal'a naziredir. Seyrani, yöresel bir şair olan Molulu Revaiye bu şiiri yazmıştır. Emrah'da, Sümmani'de de aynı nakaratlı şiirler mevcuttur" (Umagan, 2002: 167). Aynı redifli koşma Azerbaycan'da XVI asrda halk şiiri üslubunda yazıp yaratmış Aşık Abbas Tufarkanlı'da da var:

Adam var ki, adamların nahşıdı,
Adam var ki, anlamazdı, naşıdı.
Adam var ki, hayvan ondan yahşıdı,
Dindirersen, hiç insanı beğenmez (Abbas Tufarkanlı, 1973: 10).

"Seyrani kendi dönemin psikolojisini, içtimai durumu, genel ahval ruhiyesini tüm incelikleri ile yansıtmış, aynı zamanda sefî Yunus Emre'nin aşık şiirine getirdiği gelenekleri korumuş, saklamıştır" (Nebiyev, 2006: 58). Bunu Seyrani'nin Yunus'a nazire şeklinde yazdığı şiirlerinden de görmek mümkündür:

Şimdi bizim şehrimizde
Var mı garip bencileyin?
Bağrı taşlı, gözü yaşlı
Varmı garip bencileyin? (Kasır, 1984: 171)

Hasan Ali Kasır "Seyrani'nin tekke şairi olduğunu vurulamış, Yunus'un 19. yüzyıldaki tem-ı sil-ı ci-si olduğunu yazmıştır" (Kasır, 1984: 34).

Bana Mecnun veya akıl demek bence müsavidir,
Tımarhane nedir, divane kimdir uslu ya bilmem –
beytinde Seyrani'nin şu Yunus'ca söyleyişine dikkat çekerek

şiiirlerinde tasavvufun ve aşkın iç içe olduğunu (Kasır, 1984: 38) vurgulamıştır.

Cahid Öztelli, Seyrani`de Füzuli, Karacaoğlan, Aşık Ömer, Gevheri, Zileli Talibi`nin ve bazı bektâşi şairlerinin tesirlerinin bulunduğunu bildirir. Nihad M.Çetin bu listeye XVIII asrin şairlerinden Bursalı Aşık Halil`in de ismini ilave ediyor. Seyrani`de Aşık Halil`in tesirinin sezildiğini, lakin Yunus`un tesirinin Seyrani üzerinde daha büyük olduğunu gösteriyor. Bu tesir bazı şiiirlerinde duyuş ve söyleyiş yaklaşması, bazan ise şiire hakim olan umumi bir hava olmaktan ileri giderek vuzuhla görünür (Çetin, 1955: 10).

“Aşık, şiiirlerinde bazen bir tarikat ehli, bazen siyasi bir eleştirmen, bazen de koyu bir aşık olur. Bu da Seyrani`nin içten, dindar, duygulu ve duyarlı bir kişi olduğunu gösterir” (www.edebiyat.com/asik_seyrani.html). Bazı kaynaklarda onun nakşibendi tarikatına, sözlü kaynaklarda ise kadiri tarikatına mensub olduğu denir. ([www.millifolklor.com/pdf/Sezen L: 48](http://www.millifolklor.com/pdf/Sezen%20L.pdf)). Nihad M.Çetinin yazdığına göre, “Seyrani muayyen bir tarikata tam bir manasıyla bağlanmamışsa da, manzumelerinde sık sık Bektâşiliğe büyük bir meyli olduğunu ifade etmiştir... O, katı hayata ve hadiselerin üstüne çıkabilmek için Yunus`a kadar uzanan mistik bir heyecana kendini verir. Ama aradığı gerçek piri bulamamak, beşeri zaatlardan kurtulamamak yüzünden, dilediği kemale eremediği için daha derin bir derde düşer (Çetin, 1955: 8). Seyrani şiiirlerinde İslam dininin esaslarını oluşturan itikadi kavramlara sıkca yer vermiştir. Allah`a imanını ve Resul`e olan bağlılığını defalarca vurgulamıştır (www.academia.edu/ : 3):

Allahın emrine müt`iyim dersin

Resul`ün sözüne itaat eyle.

Haram helal demez bulduğun yersen

Müminlik sözünden ferağat eyle (Kasır, 1984: 90).

Seyrani`nin mümin olduğunu, İslamı derinden bilmesini onun şiiirlerinde Kuran ayetlerinden geniş şekilde istifade etmesi de kanıtlıyor. O, şiiirlerinde Allah`ı çeşitli tasavvufi temler içinde anlatır. Bu anlatış tarzında tekke şairlerinin vahdet-i vücud sistemini kullanır. Ona göre ezelde Allah`ın zatından başka bir şey yoktur. Ezelde bir ve tek olan Allah, zat içinde kendi kendisine tecelli ederek kün emriyle varlık alemini yarattıktan sonra kendisi sır olmuştur (www.academia.edu/: 6).

Seyrani ve Aşık Elesger`in Şiiirlerinin Karşılaştırılması

Seyrani ile aşağı yukarı aynı dönemde Azerbaycan`da yaşamış aşıklar vardır. Onlardan biri olan Azerbaycan`ın ünlü aşıklarından Göyçe mahalında doğulmuş ve orada yaşamış Aşık Elesger`in sanatı Seyrani sanatı

ile yakındır. Elesger`in şiirleriyle Seyrani`nin koşmaları arasında anlam ve içerik bakımından uygun gelen, bazen ise aynı redifler aracılığıyla deyilmiş örnekler vardır. Burada onlardan bir kaç tanesini karşılaştıralım:

Seyrani`de:

Nice defterlerden ismim sildirdin,

Gelmedi hiç senden ses kara bahtım.

Bahtın gemisinde yelken yok bildin

Durma lodos gibi es kara bahtım (Kasır, 1984: 143).

Aşık Elesger`de:

Ne sevda tapıbsan, neye talıbsan?

Hansı gefletdesen, gel, goca bahtım!

Ya menden küsübsen, ya gocalıbsan,

Bu sınıg könlümü al, goca bahtım! (Aşık Elesger, 1988: 19)

Her iki şiirde şairler kaderinden şikayetlenmiş, Seyrani “kara bahtım”, Aşık Elesger “koca bahtım” diyerek, şiirleri kendi bahtlarına hitaben yazmışlar. Bu iki sanatkar aynı dönemde fakat ayrı ayrı muhitlerde yaşamışlar, bir birlerinin sanatından etkilendiklerini söylemek doğru olmaz kanaatindeyiz. Fakat her ikisi aynı konulara müracaat etmiştir. Neticede onların birçok şiirleri arasında mena yakınlığı görülmektedir. Bu sebepten Seyrani ile Aşık Elesger sanatını karşılaştırmayı uygun bulduk.

Seyrani`de:

Kandil-i aşk arşa, kürse takıldı,

Zencir kubbelere muhkem çakıldı.

Pervane nar-ı mecaze yakıldı,

Hakikat enverin uğruna gitti (Kasır, 1984: 123).

Aşık Elesger`de:

İrveni, selemi halal bilenler,

Orucdan, namazdan kenar olanlar,

Mehşer günü üzü gara gelenler,

Nari-cehenneme daldı da getdi (Aşık Elesger, 1988: 41).

Bu şiirlerin redifi aynı olmakla yanaşı, hem de içerik yakınlığı vardır. Başka sözle, şiiri anlam ve içerik uygunluğuna göre bendlerden birini diğerinin devamı kimi de düşünmek mümkündür.

Yene aynı içerikli şiirlere her iki aşığın yaratıcılığında raslıyoruz. Güzellerin terifinin, sevgi ve aşk dolu duyguların terennümünün aşık şiiri için karakteristik olduğu her kesce bilinmektedir. “Gelin” adlandırdıkları

şiiirde güzel gelinin tasviri hem Seyrani`de, hem de Aşık Elesger`de karşımıza çıkmaktadır.

Seyrani`de:

Beni mecnun etti hey dili bulbul,

Ben sana şeftali, sen bana bir gül.

Köleyim kapına eylersen kabul

Ya çırak, ya çoban durmalı gelin (Kasır, 1984: 167).

Aşık Elesger`de:

Süzdürüb ala gözleri,

Bahırsan bigane kimi.

Yandırdın hüsnün şamına

Sen meni pervane kimi.

Dolandım sehraları

Bir deli-divane kimi.

Elesgeri mecnun etdi

Eşginin sevdası gelin (Aşık Elesger, 1988: 132).

Burada şiirlerin forma ve şekli farklı olsa da, anlam ve içerik bakımından uygunluk görünmektedir. Her iki aşık gelinin güzelliğinden ona hayran kaldığını, derdinden sevdaya düşüp Mecnun`a döndüğünü kaleme almıştır. Aşık Elesger`in araştırmacıları aşığın güzeli, gelini üven şiirleri için ilginç açıklama vermişler: “Onun güzellere yazdığı şiirleri o dönemin ab-havasının ürünü gibi değerlendirmek lazımdır. Düğünün sonunda aşığın beye ve geline terif demesi önemli şartlardan biri sayılmıştır. Aşık Elesger de bütün aşıklar gibi bu geleneğe uymuştur. Yani musiki ile sözün birliğinden ibaret hoş sözler, arzu-dilekler değilmiştir. Onlar içerisinde en yüksek sanatkarlık örnekleri yaşamış ve ağızdan ağıza geçerek yayılmıştır” (Şamil, 2017: 20). Aynı fikri Seyrani`nin şiirlerine de ait etmek mümkündür.

Seyrani Şiirlerinde Atasözleri ve Deyimler

Suat Umagan`ın yazdığına göre, uzun iller Seyrani sanatı üzerinde araştırmaya yapan bilim adamları “onun münekkitt yönünü hep ön plana çıkarmış, hikmet içeren yönünü biraz ihmal etmişlerdir. Onda ki hikmet geliş güzel bir iki şiir sınırlı, anlık bir hevesin ürünü olmaktan ziyade bilinçli bir yaklaşımın ürünüdür. O, bütün bunları dile getirirken, hikemi bir şair edası takınmıştır” (Umagan, 2002: 168). O, şiirlerinde halkın deyimlerini, atasözlerini veya kendisinin ürettiği vecizeleri ile büyük orijinallikler yakalamıştır. Onun bu tarz şiirleri dünyaya, hayata, insanlara bakış açısını göstermektedir (Umagan, 2002: 160). Seyrani şiirlerinde halkın arzu ve

isteklerini dile getirmekle yanısıra, hem de halktan aldığı hikmetli sözleri – atasözleri ve el deyimlerini dile getirmiştir. “Atasözü ve deyimlerde halk hikmeti, halk zekası, halkın asırlardan beri elde ettiği deneyim ve tecrübelerin sonuçları toplanmıştır” (Efendiye, 1992: 109). Buna göre de sanatkar atasözleri aracılığıyla kendi fikirlerini, duygu ve düşüncelerini daha etkili şekilde ifade etmek için onlara başvurmuştur:

Dünyadan ahrete gidip gelmemek,
Olmasa iktiza eder ölmek.
Balık baştan kokar, bunu bilmemek,
Seyrani şafilin ahmaklığından (Kasır, 1984: 160).

Veya:

Seyrani geçmiş gün geçmez destime,
Rabbim kavuştura çeşm-i mestime.
Gam, keder gurbette bindi üstüme
At gibi ağzıma taktı gem benim (Kasır, 1984: 151).

Seyrani bu şiirlerinde fikrini “Balık baştan kokar”; “Geçen günler ele düşmez” veya “Öten güne gün çatmaz” atasözleri ile ifade etmiştir.

Veya:

Harman muhtaç olur bir süpürgeye,
Bir kuşa, bir dane, Hak esirgeye.
Küpünde acıyıp azan sirkeye
Çatlatıp kabını kırmak yok mudur (Kasır, 1984: 213).

Bu şiirde ise “Sirke ne kadar tünd (koyu) olursa, kendi kabını çatlatır” atasözünü hatırlatmıştır. “Bazı hallerde yardımcı aşıklar şiirde işledilen atasözünün metninde ve içeriğinde hiç bir değişikliğe yol vermeden, mısranın dahili ahengini ve ritmini korumak hatırına atasözlerinde söz sırasını değiştirmeli olurlar” (Memmedov, 2006: 283). Dikkat edersek yukarıdaki örneklerde de atasözlerinin içeriğine dokunulmamış, aksine atasözü yerinde işlendiğine göre şiirlerin ahengdarlığı daha da artmıştır. Başka sözle desek, bu şiirlerde işlenen atasözleri şairin fikrinin onaylanmasına hizmet etmiştir.

Güllerin çeşmine şebnemler dolar,
Teşne bülbülleri çeşminden sular.
Bal tutan elbette parmağın yalar,
Cismine hüsnünden sor ne bulaştı (Kasır, 1984: 109).

Veya:

Muhabbet koyunun güdenler bilir,
Her taamın tadını tadanlar bilir.

Ağrıya tiryakin yudanlar bilir,
Bal tutan parmağın yalanır gelir (Kasır, 1984: 206).

Her iki şiirde şair “Bal tutan parmağın yalar” atasözünden ustalıkla istifade edebilmiş, atasözünü eserlerinin şiirsel ruhuna oturtmuş, hem içerik, hem de şekil bakımından bedii güzellik yaratmayı başarmıştır.

Başka bir şiirinde Seyrani “İçim kendimi yakıyor, dışım başkasını” atasözünden ustalıkla istifade etmiştir:

Hem soğuğu vardır, hem de sığağı,
Bulunmaz dünyanın ucu-bucağı.
Fitillendi aşktan bağrım ocağı
İçim beni, dışım eli yakıyor (Kasır, 1984: 209).

Seyrani şiirlerinde atasözleri ile yanısıra deyimlerden de geniş yararlanmıştır:

Adem oğlu dünya nimetin yerken
Bilinmez çiy süttten aş kapar kaçır.
Er “ekmeğim taştan çıkarır” derken
Unun incesini taş kapar kaçır (Kasır, 1984: 178).

Seyrani şiirlerinin büyük çoğunluğu konusunu halk hikmetinden aldığı, halk deyimleri ve atasözlerinden tesirlenerek yarandığı için bugün de güncelliğini koruyup saklaya bilmiştir. O, atasözleri ve deyimleri eserlerinin içerisinde çok titizlikle kullanmıştır. Onları şiirlerinin içinde eritmekle bu deyimlerin şiirselliğini de artırabilmiştir. Şair halk hikmetinden yararlanarak yazdığı “şiirlerinde oldukça ustalık göstermiş, Türkçeyi sade ve güzel bir şekilde kullanırken, aynı zamanda söz üzerinde sanat yapma becerisini de göstermiştir” (Umagan, 2002: 160).

Sonuc

Seyrani`nin şiirleri dil, üslup ve sanatkarlık bakımından çok zengindir. O, aşık edebiyatının klasik mirasından istifade etmekle, kendisi de orijinal örnekler yazmıştır. Seyrani sanatının şiirsel özelliği her zaman değerini koruyup saklayacak, bu büyük ustadın sanatı söz sarraflarının kalbinde daim yaşayacaktır.

QAYNAQLAR

1. Abbas Tufarkanlı (1973). 72 şeir / tertib edeni Dadaşzade A. Bakü, Genclik.
2. Aşık Elesger (1988). Seçilmiş əsərləri / tərtib ön söz və geydlərin müəll. İ. Ələsgərov. Bakü, Yazıçı.
3. Çetin, Nihat M. (1955). Seyrani'nin Neşredilmemiş Bazı Şiirleri, Journal of Turkology, Cilt, 12 , Sayı, 10, Ocak, S. 91-114.
4. Efendiyev, P. (1992). Azərbaycan şifahi halq edebiyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakü, Maarif
5. Kasır, H.A. (1984). Seyrani (hayatı, sənəti, şiirləri). İstanbul.
6. Memmedov, Z. (2006). Klassik aşığı poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakü, Avropa
7. Nebiyev, A. (2006). Azərbaycan halq edebiyatı / II hissə. Bakü, Elm.
8. Şamil, A. (2017). Aşıqlarımızın ömür yoluna aydınlıq getirməyin yeni mərhələsi başladı // Nazir Əhmədli. Həgg-nahəgg seçilər həgg divanında. Bakü, Elm və təhsil
9. Umagan, S. (2002). Hikmet və hiciv şairi olaraq Seyrani. A.Ü. Türkiyə Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 19. Erzincan.
10. www.academia.edu/ Seyrani'nin şiirlerinde dini təsəvvüfi unsurlar.
11. www.edebiyat.com/asik_seyrani.html
12. www.turkedebiyati.org Türk dili və edebiyatı mənbəyi saytı.
13. www.millifolklor.com/pdf Akarpınar R. B. Aşık Ali Çatak: “Bütün yönəriylə Seyrani”.
14. www.millifolklor.com/pdf Sezen L. Aşık Seyrani'nin şiir anlayışı (teorik bir təhlil).

AŞIQ KAMIL ZÜLFÜQAROV YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şirvan aşiq məktəbinin layiqli nümayəndələrindən biri Kamil Zülfüqarov Şirvan məktəbinin özünəxas ənənələrini yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirmiş ustad aşıqlarımızdan olmuşdur. Aşiq Kamil Şamil oğlu Zülfüqarov 1929-cu il mayın birində Salyan rayonunun Boranikənd kəndində sadə, zəhmətkeş ailədə dünyaya gəlmişdir. Atası Şamil Zülfüqarov kənd təsərrüfatı işlərilə məşğul olmuş, anası Müxlisə Zülfüqarova evdar qadın olmuşdur. Kamil Zülfüqarov 1936-1946-cı illərdə Şorsulu kənd orta məktəbində təhsil almışdır. Saza qarşı sonsuz heyranlığı onu kiçik yaşlarından kənd mədəniyyət evinə gətirmişdir. Balaca Kamil kənd mədəniyyət evinə müntəzəm getmiş, tarda və sazda ifa etməyi orada öyrənmişdi. Kamil saza o qədər bağlanmışdı ki, özünü ondan ayrı təsəvvür etmirdi. Atasının qoyduğu qadağalara baxmayaraq o, bütün günü saz çalır, söz qoşur, öz üzərində çalışırdı. Atası Şamil kişi onun həkim olmasını çox arzulasa da, o, bütün varlığı ilə saza bağlanmışdı (Hüseynov, 2006: s. 218). Beləcə yeniyetmə çağlarından Kamil Zülfüqarov yaşadığı bölgənin xeyir işlərində iştirak etmiş, toy-düyünlərdə, el şənliklərində yetişmiş, püxtələşmişdir. Kamil Zülfüqarov 17 yaşından sərbəst aşiq kimi fəaliyyət göstərmiş, bölgənin toy-düyünlərini müstəqil şəkildə idarə etmişdir. 1952-ci ildən Salyan rayon Mədəniyyət evinin aşıqlar ansamblının üzvü olmuşdur. Həmin illər bölgədə Şirvan aşiq məktəbinin ən geniş yayıldığı, parlaq inkişaf etdiyi dövr idi. Salyan rayon Mədəniyyət evində fəaliyyət göstərən “Kür” aşıqlar ansamblının üzvləri aşiq Qurbanxan Sadıqovu, aşiq Pənah Pənahovu, aşiq Bəylər Qədirovu, aşiq Kamil Zülfüqarovu, aşiq Valeh Quliyevi və digər onlarla tanınmış aşığı nümunə göstərmək olar. Bu aşıqların yaradıcılığını izləməklə həmin dövr üçün bölgənin aşiq mühitini yüksək səviyyədə səciyyələndirmək mümkündür. Adları sadalanan aşıqların sənətə olan böyük ehtiramı və fədakar əməyi sayəsində bölgədə aşıqlıq sənəti yüksələn dinamika ilə inkişaf etmiş, özünün ən məhsuldar dövrünü yaşamışdır. Kamil Zülfüqarov da məhz həmin dövrün aşıqları ilə eyni mühitdə yetişmiş, bu sənətin sirlərinə dərinlən yiyələnmiş, ustad aşiq kimi formalaşmış, kamilləşmişdir. Aşiq Kamil Zülfüqarovun idarə etdiyi el şənliklərində onu balabanda əməkdar mədəniyyət işçisi, balabançı Manaf Məmmədov, balabançı Əlməmməd Əmrahov, balabançı Gülmurad Babayev və digərləri müşayiət etmişlər. Aşiq Kamil Zülfüqarovun özünün yetirmələri arasında aşiq Ağababa Bədəlov tanınmışdır. Ağababa Bədəlov öz xatirələrində qürurla aşiq Kamilin şagirdi olduğunu vurğulamış, aşiq sənətinin sirlərini ustadı Kamil Zülfüqarovdan öyrəndiyini göstərmişdir. “Mən Aşiq Kamildən çox şey öyrənmişəm. Sazda çalib oxumağı, ifa etməyi mənə ustadım Aşiq Kamil öyrədib. Kamil bildiyini öyrədən sənətkar olmuşdur. Fəxrlə deyə bilərəm ki, belə bir sənətkarın şagirdi olmuşam”

(Zərbəliyev, 1996: s. 4). Məşhur qarmon ustası Aslan İsmayılova, xanəndə Sədulla Rzayevlə və digər tanınmış sənət adamları ilə birlikdə bölgənin toy-düyünlərini idarə edən aşığı Kamilin həm də bu sənətkarların sənət yolunda inkişaf etməsində, formalaşmasında böyük əməyi olmuşdur. Aslan İsmayılov 14 yaşında ikən anası onu aşığı Kamilin yanına gətirmiş, özü ilə toylara aparmasını xahiş etmişdi. Bu barədə Aslan İsmayılov öz xatirələrində də qeyd etmiş, aşığı Kamilin onun üzərində böyük əməyi olduğunu, ilk zamanlar sənətə gələrkən ona arxa-dayaq olduğunu, uzun illər birgə toy məclislərinə getdiklərini vurğulamışdır. Balabançısı Əliməmməd Əmrahov ustad aşığı haqqında xatirələrini belə ifadə etmişdi. “Mən aşığı Kamili balabanda çox müşayət etmişəm. Hər sənətdə olduğu kimi aşığı sənətinin də öz incəlikləri var. Aşığı Kamil onu duya, tuta bilir. Sözü yerində və tutarlı deyir” (Zərbəliyev, 1996: s. 4). Aşığı 1951-ci ildən başlayaraq ölkə əhəmiyyətli mərasimlərdə fəal iştirak etmiş, dövlət tədbirlərinə, festivallara, respublika üzrə müxtəlif müsabiqələrə qatılaraq I, II dərəcəli mükafatlar qazanmış, müxtəlif fəxri fərmanlarla təltif edilmişdir. O, 1962-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin III Ümumrespublika festivalının laureatı olmuşdur. 1972-ci ildə Aşığı Ələsgərin 150 illik yubileyində aşığı sənətindəki fəaliyyətlərinə görə “Aşığı Ələsgər – 150” yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur. 1980-ci ildən Salyan rayon Mədəniyyət evindəki “Kür” aşıqlar ansamblının bədii rəhbəri olmuşdur. 1984-cü ildə Azərbaycan Aşıqlarının IV Qurultayının nümayəndəsi, elə həmin ildən Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin üzvü olmuş, qurultayın mükafatına layiq görülmüşdür (az.wikipedia.org). Aşığın “Sazım mənim” adlı bir ədəd şeirlər kitabı, iyirmidən çox əlyazısı ilə yazılmış dəftərləri, Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziyasının “Qızıl fondu”nda qorunan on ədəd el havası, müxtəlif musiqi nömrələri, ayrı-ayrı illərdə təltif edildiyi orden və medalları bu gün də ailəsi tərəfindən qorunmaqdadır. Aşığı Kamil Zülfüqarov 1952-ci ildə Məssurə Soltan qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur. Onların altı övladı doğulmuşdur. Dördü qız, ikisi oğul övladı olmuş, onlardan on bir nəvəsi dünyaya gəlmişdir. Qızlarından biri – Təranə xanım gənc yaşlarında dünyasını dəyişmişdir. Bu itki aşığı Kamili çox üzmüş, sarsıtmışdır. Bu hadisədən sonra aşığı iki il sənətə ara vermişdir. Kamil Zülfüqarov 7 dekabr 2004-cü il tarixində 75 yaşında Salyan rayonunda dünyasını dəyişmişdir. Aşığı haqqında qızlarının dediyi xatirələrdən anlamaq olur ki, aşığı çox səxavətli, mərhəmətli, təvazökar, kasıba əl tutan insan olmuşdur. Aşığın övladı İradə Zülfüqarova atası ilə bağlı bir xatirəsini belə xatırlayır: “1996-cı ildə Bakıda keçirilən Novruz bayramı tədbirində atam ölkə başçısı Heydər Əliyevin qarşısında çıxışı etdi. Sonra H.Əliyev atamla görüşüb söhbət etdi. “Aşığı, məndən nə arzun-mətləbin varsa, istə” dedi. Atam gözütox insan idi. Odur ki, ölkə başçısına “Canınızın sağlığı” deyər cavab verdi. Bu kiçik faktın özü də atamın milli mədəniyyətə bağlılığını, ədəb-ərkanını göstərirdi” (az.wikipedia.org). Aşığın yaradıcılığı ilə bağlı bütün mövcud mənbələri,

onun mənəvi irsini qoruyan, haqqında Vikipediya üçün lazımi bilgiləri sistemli şəkildə hazırlayan qız nəvəsi Aygün Mirzəyeva həm də babası haqqında ən gözəl xatirələri qohumlardan, tanışlardan, onu tanıyanlardan qeydə almış, bir araya toplamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aşiq Kamil Zülfüqarovdan qalan şəxsi əşyalarla, əl yazısıyla yazılmış dəftərlərlə yanaşı, “Sazım mənim” adlı bir kitabı vardır. Aşıqdan yadigar qalmış dəftərlərdən onun repertuari haqqında informasiya almaq olur. O, qatıldığı məclislərdə “Koroğlu”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Valeh və Zərnigar”, “Əmrah” dastanları da daxil olmaqla xeyli dastanı əzbərdən bilmiş, el məclislərində ifa etmişdir (az.wikipedia.org). Qoşma, gəraylı və təcnislərinin toplandığı kitabda aşığın bir-birindən maraqlı şeirləri yer almışdır. “Sazım mənim” adlı kitabında verilən şeirlər arasında “Gözəldir”, “Dəyməsin”, “Vətən”, “Mənimdir”, “Öyünsün”, “Axı bahardır”, “Bir görüşün xatirəsi”, “El sevinir”, “Gözlərində şafəq yanır”, “Sizə dastan qoşuram”, “Ömrünə bəzəkdir”, “Səni bizim üçün göndərib Allah”, “Salam olsun” və d. başlıqlı maraqlı, müxtəlif məzmunlu aşiq şeir şəkilləri vardır. Şeirlərinin məzmun və mündəricəsi aşığın əsl xalq adamı olduğunu, xalq ruhunu oxşayan üslubda yazıb yaratdığını təsdiqləyir. Əksər şeirlərində toxunduğu mövzular zamanın tələbinə uyğun şərtlərlə yazılmış, sadə, zəhmət adamlarının həyat tərzindən, gündəlik qayğılarından, duyğu və düşüncələrindən bəhs etmişdir. “Mənim” adlı qoşmasında ustad aşiq doğma yurda, müqəddəs torpağa, vətənə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu yazır. Onun üçün iman da, din də Vətəndir!

Mən yurdun oğluyam, bağlıyam elə,

Müqəddəs torpağa, müqəddəs dilə.

Vermişəm eşqimi sazımda telə,

Vətəndir imanım, həm dinim mənim (Aşiq Kamil, 1993: s. 7).

“Dəyməsin” rədifli gəraylısında aşiq qəlbindəki arzu-istəkləri dilə gətirmiş, xoş niyyətlərini ifadə etmişdir. Maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək obrazlı cümlələr qurmuş, sadə təbiət hadisələrini yüksək sənətkarlıqla təsvir edərək “sabah yelinin qönçə güllərə zərər verməməsini” arzulamış, yağan yağışın, leysanın ellərə, çöllərə ziyan verməməsini niyyət etmişdir.

Elə əssin sabah yeli,

Qönçə güllərə dəyməsin.

Elə çalsın aşiq əli,

Sözü ellərə dəyməsin.

Kür qırağı tarla, zəmi,

Hərəsinin öz aləmi.

Yağış yağsın leysan kimi,
Bəla çöllərə dəyməsin (Aşıq Kamil, 1993: s. 7).

Şeirlərində həm də yaşadığı dövrü tərənnüm edən ustad aşığın əsl el adamı olduğu, xalq ruhuna qırılmaz tellərlə bağlılığı aşkar müşahidə olunur. Dərin mənəviyyət sahibi olan aşıq “Mənimdir” rədifli qoşmasında sinəsindəki telli sazı ilə yanaşı, həm də qəlbindəki sözlərlə, ümumiyyətlə, el aşığı olması ilə qürur duyduğunu yazmışdır. “Kərəmi” havası oxuyan tellərə, “qəlbindən dünyaya saçılan güllü yaza, güllərə” sahib olduğu üçün özünü xoşbəxt hiss etmişdir.

Mən el aşığıyam, sinəmdədir saz,
“Kərəmi” oxuyan tellər mənimdir.

Könlümdən dünyaya gəlir güllü yaz,
Çiçəklər mənimdir, güllər mənimdir (Aşıq Kamil, 1993: s. 6).

Aşıq Kamil Zülfüqarov şeirlərində müqəddəs sənətə – aşıqlığa qəlbən bağlılığını, öz sözləri ilə desək, “bu müqəddəs oda mehir saldığını”, sazını qopuzun, udun varisi sandığını yazmış, özünü el ozanı Dədə Qorqudun, ustad Ələsgərin davamçısı hesab etmişdir. Aşıq müqəddəs saziylə sənətin keşiyində ayıq-sayıq durduğunu göstərmiş, bu əməyini xalqın da yüksək qiymətləndirdiyini qeyd etmişdir.

Vurulub mehrinə müqəddəs odun,
Varisi olmuşam qopuzun, udun,
Ustad Ələsgərin, Dədəm Qorqudun
Sazını çınlatan əllər mənimdir.

Sənətdə bənzərsiz mülkümü qurdum,
Sazımla, sözümlə keşikdə durdum.
Verdi qiymətimi müqəddəs yurdum,
Gəlişi uğurlu illər mənimdir (Aşıq Kamil, 1993: s. 6).

Şeirlərindən anlaşılır ki, aşığın mənəvi dünyası zəngindir, sinəsindəki söz boxçası rəngarəngdir. Hiss edilir ki, o, fitri istedad sahibi olması ilə yanaşı, həm də öz üzərində həmişə çalışmış, daim axtarışda olmuş, özünü inkişaf etdirmişdir. Özünəqədərki aşıq ədəbiyyatını, aşıq ənənələrini yaxşı mənimsəmişdir. Aşıq Kamil ana dilinin incəliklərini dərinlən bilmiş, dilimizin leksikasına yaxşı bələd olmuş, şeirlərində bundan məharətlə istifadə etmişdir. Bütün bu keyfiyyətlər onun ustad aşıq kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Gələcək tədqiqatlarda ustad aşıqdan yadigar qalan örnəkləri daha əhatəli araşdırmaqla Şirvan aşıq mühitinə töhfə veriləcəyinə ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Kamil Zülfüqarov. Sazım mənim. Neftçala, 1993
2. az.wikipedia.org // Aşıq Kamil
3. Əliyev Əlizadə. El sənətkarlarımız – Aşıq Kamil. “Qələbə qəzeti” 74-cü sayı, 1989, 24 iyun, s. 4
4. Hüseynov İbrahim. Unutsaq, unudularıq (XX əsr Salyanın xatirə kitabı), IV kitab. Bakı, 2006
5. Qəniyev Seyfəddin. Şirvan aşığı II cildə / I cild. Bakı, 2007
6. Zərbəliyev Lətif. Hər sənətin var əzabı. “Gündoğar” qəzeti, 29-cu sayı, 1996, 30 avqust, s. 4

FOLKLORA AİD MÜXTƏLİF SƏPGİLİ YAZILAR

FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN DİLİ

Giriş

Xalqın, millətin varlığını təsdiqləyən mühüm şərtlərdən biri onun dilidir. Bir millətin mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, müxtəlif elm sahələrinin inkişafında dilin rolu istisnasız olaraq böyükdür. Dili varsa, dili yaşayırsa, o millət vardır, mövcuddur. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil fikir və düşüncələrimizin aydın ifadə şəklidir. Görkəmli ziyalımız Firidun bəy Köçərlinin qeyd etdiyi kimi, “dil hər bir millətin ən əsas simvoludur: millət hər şeyi, hətta torpağını belə itirə bilər. Bununla belə, o, hələ də yaşaya bilər. Amma bir xalq dilini itirirsə, ondan geriye heç nə qalmır” [Köçərli, 292]. Dilimizin min illərlə öz mövcudluğunu qoruyub yaşatmasında, keçmişdən bugünədək ötürülməsində, inkişafında və zənginləşməsində şifahi ədəbiyyatın, o cümlədən folklor materiallarının rolu böyükdür. Bu mənada atalar sözləri və məsəllər, bayatılar və laylalar, nəğillər və dastanlar, inanclar və rəvayətlər, əfsanələr və tapmacalar əvəzolunmazdır. “Unutmaq olmaz ki, hər bir xalqın var olmasının əsas göstəricilərindən biri onun dilidirsə, digəri isə onun folklorudur” [Həsənzadə, 58]. Belə nümunələr ana dilinin yaşamasında, ana dilinin saflığının mühafizəsində, yad təsirlərdən qorunmasında, canlı və işlək qalmasında, həmçinin dilin inkişafında və zənginləşməsində müstəsna mövqeyə malikdir. Dünyaya gəldiyi ilk çağlardan anasının laylasını dinləyən uşaq zaman keçdikcə nənəsindən eşitdiyi nəğilləri, rəvayətləri dinləyir, atasından, babasından öyüd-nəsihət alır, tay-tuşları ilə oyunlar qurur, tapmacalar deyib düşünür, açmasını açır. Beləcə insan doğma dilin cazibəsində böyüyür, kamilləşir, müdrikləşir. İnsan ömrünün bütün mərhələlərində daşlaşmış, qəlibləşmiş ifadələrin – alqışların, duaların, məsəllərin, deyimlərin işləkliyini görmək və ya folklor mətnlərində və etnoqrafik lövhələrdə izləmək mümkündür. Müxtəlif mərasimlərdə – toyda, nişanda belə alqışların, duaların, deyimlərin səsləndirildiyini müşahidə edirik. Dünyadan köçərkən də insanlar əzizlərini ağlarla, həzin, kövrək laylalarla yola salır. Dil və folklor paralelliyini ömrün bütün mərhələlərində müşahidə etmək mümkündür. Buradan belə qənaətə gəlinir ki, insan övladı doğulduqdan, dünyaya gəldikdən, mövcud olub yaşadıqdan ən sonuncu anıadək cəmiyyətin bir parçası olaraq xalq etnoqrafiyasının, məişət mərasimlərimizin və həm də folklor dilinin, ədəbiyyatın, şeirin, bayatının sirli-sehrli cazibəsində yaşayır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan folklorunun unikalığı həm də müxtəlif şair və yazıçılarımızın yaratdığı əsərlərdə – mükəmməl yazılı ədəbiyyat nümunələrimizin ortaya çıxmasında, ümumiyyətlə, millətimizin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin

yaradıcılığına nəzər salanda ən gözəl yazılı ədəbiyyat nümunələri arasında folklorlardan qaynaqlanan, folklorla söykənən müəllifli bədii əsərlər öz sanbalı ilə fərqlənir, xüsusi diqqəti çəkir. Bu mənada klassik ədəbiyyatımızın nəhəng söz ustadı olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığından üzü bəri İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Molla Pənah Vaqif, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir və digər məşhur klassiklərimizin yaradıcılığından maraqlı örnəklər gətirmək mümkündür. Sonuncu – XX və XXI yüzilliklərdə də Yusif Vəzir Çəmənzəminli, İsmayıl Şıxlı, Əhməd Cavad, Səməd Vurğun, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Əzizə Cəfərzadə, digər şair və yazıçıların yaradıcılığını nəzərdən keçirərək folklorlardan bəhrələnməni müşahidə etmək olur.

Folklor dilinin araşdırılması ilə bağlı

Azərbaycanda folklor dilinin tədqiqi ilə bağlı maraqlı elmi araşdırmalar aparılmışdır. K.Vəliyevin “Dastan poetikası”; “Sözün sehiri”; N.Cəfərovun “Eposdan kitaba”, F.Xalıqovun “Folklor onomastikası”, S.Mehdiyevanın “Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi”, A.Qurbanovun “Poetik onomastika”, T.Hacıyevin “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz”, S.Abdullayevanın “Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili” və d. bu kimi araşdırmaları nümunə göstərmək mümkündür.

Folklor dili özünəməxsusluğu ilə həmişə xalqın ruhuna doğma dil kimi dəyərləndirilmiş, tədqiqatçıların, o cümlədən dialektoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Araşdırıcılar folklor dilinə ədəbi dilin formalaşma mənbələrindən biri kimi baxmışlar. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində, 1920-30-cu illərdə yaşayıb yaratmış folklor toplayıcıları və araşdırıcıları folklor mətnlərinin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini, tələffüz şəklini qoruyaraq çap etdirmişdirlər. Təəssüf ki, Sovet dönəmində bu ənənə unudulmuş, nəticədə xalqdan toplanılan folklor nümunələrinin üzərində ciddi redaktələr aparılmış, folklor mətnləri ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu cür “əməliyyatlar” folklor mətnlərinin bir çoxunun məzmununa, dil-üslub orijinallığına xələl gətirmiş, folklor mətnlərinin saxtalaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Prof. K.V.Nərimanoğlu yazırdı: “Bəzi nəşrlərdə (Sovet dönəmi nəşrləri nəzərdə tutulur – A.S.) folklor dilinin özəlliyi göz ardı edilmiş, onun dəyəri gərəyincə nəzərə alınmamışdır. Nəşrləri hazırlayanlar, redaktorlar və digərləri çap olunan folklor örnəklərinin dilinə mütləq şəkildə müdaxilə etməyi, onu yazılı ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırmağı sanki özləri üçün bir borc bilmişlər. Bu gün əlimizdə olan nəşrlərdə, təəssüf ki, ağız özəllikləri, hətta danışiq sintaksisi, üslubi məqamlar, leksik birləşmələr bu şəkildə təqdim edilir, dəyərli folklor örnəkləri quru, cansız bir dillə təqdim edilir. Böyük əksəriyyət folklor örnəyinin dili ilə yazılı ədəbiyyatın dilini ayırd etmək çox çətindir. Bu səbəbdən dilimizin təbiəti, bədii, leksik və qrammatik özəllikləri xüsusunda yanlış təsəvvürlər yaranır” [Nərimanoğlu, 20]. Qeyd edək ki,

K.V.Nərimanoğlunun da göstərdiyi kimi, folklor mətnlərinin üzərində işləmək həmin mətnlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi və mətnlərin “korlanması” deməkdir. Yaxşı ki, müstəqillik illərində AMEA-da Folklor İnstitutu yaradıldı. Təxminən son iyirmi beş il ərzində Folklor İnstitutunun fəaliyyəti nəticəsində folklor mətnlərinin toplanma və nəşr məsələlərinə yanaşma tərzı yeni istiqamətdə aparıldı. Prof. K.V.Nərimanoğlunun haqlı olaraq yuxarıda qeyd etdiyi məqamlar aradan qaldırıldı. Toplanan və nəşr edilən folklor örnəklərinin dilinə, tələffüzünə əl dəymədən, toplanıldığı kimi çapa göndərilir. Bununla da folklor örnəklərinin orijinallığı, canlılığı qorunur. Belə yanaşma həm dilçilərin-dialektoloqların işinə, həm də folklorşünaslıq elminə töhfədir.

Folklor dilinin özünəməxsusluğu

Folklor dilinin dialektologiya elmi ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqədə olduğu hər kəsə məlumdur. Folklorun xalqdan toplanması zamanı folklor söyləyicisi örnəkləri özünə doğma olan dialektə, yerli şivədə danışır. Folklor toplayıcısı da folklor mətnini və ya etnoqrafik mətni həmin söyləyicidən qeydə aldığı şəkildə, tələffüzünə, şifahi nitq özəlliklərinə toxunmadan yazıya köçürür. Bu zaman folklor toplayıcısı iki mühüm işi eyni anda icra etmiş olur. Həm folklor mətnini qeydə alır, həm də həmin mətni yerli şivədə qeydə aldığından materiallar dilçilik və folklorşünaslıq üçün əhəmiyyətli mənbəyə çevrilir. Beləliklə, folklor toplanılan zaman həm folklorşünaslıq elmi üçün, həm də dialektologiya elmi üçün gərəkli materiallar əldə edilmiş olur.

Folklor dilini tam olaraq dialekt hadisəsi kimi verməyin əsasən doğru olmaması qənaətinə gəlmiş prof. Sənubər Abdullayeva yazır ki, “folklor nümunəsini söyləyən sənətkar dialekt daşıyıcısıdır. Buna baxmayaraq folklor dilinə nağıl, dastan daşıyıcısının dialekt sistemi çərçivəsindən kənarda olan başqa amillər də daxildir. Buraya başqa dialektləri özündə birləşdirən dialektlərarası əlaqələr, janrla əlaqədar xüsusiyyətlər və s. aiddir. Folklor dili dialektlə müqayisədə kifayət qədər sərbəst və müstəqildir. Belə ki, folklor dili dialektfövqü səciyyədə olub, istifadə dairəsinə görə dialektdən daha geniş işləkliyə malikdir. Buna görə də folklor materiallarında sırf məhəlli-dialekt sözləri azlıq təşkil edir, əsas lüğət tərkibi isə əsasən ümumişlək sözlərdən ibarət olur” [Abdullayeva, 7]. Folklor toplanması zamanı şəxsi müşahidələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, mətnlərdə dialekt və şivələrdə deyilən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Belə hallarda dialektə deyilmiş sözlərə sətir sonunda açıqlama verilir. Mənası hər kəs tərəfindən başa düşülməsi üçün belə dalekt sözlərinə açıqlama və ya şərh vermək vacib və gərəklidir. Prof. S.Abdullayeva öz araşdırmasında folklor dilinin sintaktik quruluşundan da bəhs edir. Rus tədqiqatçılarının araşdırmalarına istinadən göstərir ki, “sintaktik quruluş baxımından dialektlə folklor dili arasında müəyyən uyğunluq olsa da,

ümumxalq danışiq dili üçün, dilaekt sintaksisinə nisbətən cılanma, normalaşma, sabitləşməyə daha çox meyillidir. Bu baxımdan folklor dilində də müəyyən fonetik, leksik və qrammatik normativlər vardır ki, həmin cəhətə görə o, bir növ ədəbi dillə səsləşir. Bununla belə, ədəbi dil üçün xarakterik olmayan çoxvariantlılıq, dialekt xüsusiyyətlərinin mövcudluğu, kodifikasiyanın olmaması folklor dilini ədəbi dildən fərqləndirir. Folklor dili dialekt və ədəbi dil arasında xüsusi bir pillə olub, dialektdən yuxarı, ədəbi dildən aşağıda durur” [Гухман, 208-233]”.

Folklor dili ilə məişət dilinin arasında yaxınlıq çoxdur. Bu yaxınlığın özəlliklərindən bəhs edərkən prof. S.Abdullayeva hər iki dilin şifahi şəkildə reallaşmasını həm folklor, həm də məişət danışiq dili üçün ümumi cəhət olduğunu göstərir. Bu zaman dilin melodiyaılığının, vizual cəhətlərinin də nəzərə alınmasının mühüm olduğunu qeyd edir. “Folklor kimi, məişət danışiq mətnini maqnitofon lentinə köçürdükdə vizual informasiya ilə əlaqəni, yazıya alındıqda isə melodiyaılığı, musiqiiliyi itirir. Mimika, jestlərə gəldikdə isə şifahi dillə məşğul olan mütəxəssislər onları mətnin bərabərhüquqlu komponenti hesab edirlər. Çünki mimika, jest müəyyən lövhələrin, təsvirlərin, ideyaların çatdırılmasını təmin edərək sözlərin seçilməsinə, sintaktik quruluşa təsir edir” [Abdullayeva, 8]. Müəllif fikirlərinin istinad mənbəyi kimi, xalq yaradıcılığından “Koroğlu” dastanına müraciət edir. Dastanın söyləyicinin şifahi nitqində təsvirini verərkən qəhrəmanın xarici görünüşünü, jest və mimikalarını, at belində çıxdığı səfərlərini, döyüş səhnələri ilə bağlı hadisələrin təsvirini xüsusi obrazlı dillə çatdırıldığını qeyd edir. “Koroğlunun təsviri, atı, döyüş səhnələri və s. mimika və jestlərin, müşayətedici funksiyası ilə yanaşı, mənayaradıcı vəzifəsi də nəzərə çarpır. Folklor mətni ilə şifahi danışiq dili arasında ümumi cəhətlər kimi elliptikliyi, təkrarlılığı, dialoqluluğu göstərmək olar. Bunlar xüsusən dastan mətnləri üçün xarakterikdir” [Abdullayeva, 8]. Dastan dilindən bəhs edərkən ana dilimizin ən mükəmməl tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili haqqında da bir neçə cümlə deməyi borc bilirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” türkün ana kitabı olmaqla yanaşı, həm də ana dilimizin ən gözəl və obrazlı bir dillə ifadə edildiyi abidədir. “Dədə Qorqud kitabı”nın dili, əlbəttə, bədii dildir. Bədiiyin çox tipik şəkildə təzahür etdiyi dil fiqurlarından biri dastanın təşbehləridir. Dastanın dilində təşbehlər elmi əsərlərdəki kimi epizodik deyil, sistem təşkil edir, işlənməsində fasiləsizlik, müntəzəmlik var” [Hacıyev, 152].

Nağıllar da folklorun aparıcı janrlarından biri olmaqla ana dilimizin ən obrazlı və poetik şəkildə ifadə edildiyi mətnlərdir. Onlar xalqımıza məxsus əski dünyagörüşləri, qədim adətləri özündə ifadə edir. “Nağılların uydurma, fantastika üzərində qurulması onun estetik funksiyasını daha da artırır. Ona görə də hər adam deyil, özəl qabiliyyəti, iti

yaddaşı, axıcı, rəvan dili olan söyləyici nağıl danışa bilir. Nağıl söyləyicilərinin təsəvvür dünyası daha geniş olur. Təhkiyə ümumilikdə üçüncü şəxsin dili ilə nəqli və ya şühdi keçmiş zamanda söylənir” [Bayat, 112]. Məlumdur ki, nağıllarda, adətən, uydurulmuş hadisələr geniş yer tutur. Xüsusilə sehrli nağılların dili bu mənada diqqəti çəkir. Burada maraqlı obrazlar, şişirtmə və mübaliğələr, fantastik hadisələr, sehrli əşyalarla bağlı təsvirlər, cadular, tilsimlər və d. məqamlar oxucunu və yaxud dinləyicini heyrləndirir. “Sehrli nağıllarda mifoloji leksika xüsusi yer tutur, onunla əlaqədar mübaliğələrə geniş yer verilir. Ümumiyyətlə, miflər türk dünyagörüşünün ayrılmaz bir hissəsi kimi sehrli nağılların əsasını təşkil edir” [Abdullayeva, 10]. Heyvanlar haqqında nağıllar isə əsasən dialoqlardan, şeir parçalarından yaranmış mətnlərdir. Heyvanlardan bəhs edən nağıllarda çox zaman nəzmlə nəsr növbələşir. Belə nağılların təhkiyəsi sual-cavab şəklində, dialoq formasında davam edir. Məişət nağıllarında isə xalqın etnik-milli psixologiyası, milli təfəkkürü və düşüncəsini əks etdirən detallar verilir. Məişət nağıllarında əsasən əxlaq məsələləri, davranış qaydaları, qohumluq əlaqələri və d. məsələlər öz əksini tapır. Ona görə də belə nağıllarda əsasən sadə xalq danışığı dili aparıcı yer tutur. Nağılların təsnifatına baxdıqda müşahidə etmək olur ki, heyvanlardan bəhs edən nağıllarla sehrli nağılların və məişət nağıllarının dil və üslub xüsusiyyətləri müəyyən qədər bir-birindən fərqlənir. Ümumilikdə götürdükdə isə “nağıllarda təsvir edilən hadisələr yığcam, sadə cümlələrlə, adi, ümumişlək sözlərlə verilir. Ümumiyyətlə, nağıl dilinin öz üslubu, öz şirin dili, özünəməxsusluğu və sərbəstliyi var” [Abdullayeva, 10].

Deyimlərin, frazeoloji birləşmələrin dildə rolu

Dilimizin özəlliyini, özünəməxsusluğunu ifadə edən örnəklərdən biri də dilimizdəki deyimlər, frazeologizmlərdir. Təsadüfi deyil ki, dilimizdəki deyimlər, sabit söz birləşmələri, frazeologizmlər çox zaman dilin folklor yaddaşından xəbər verir. Belə deyimlər ya söz birləşməsi, ya da cümlə şəklində qurulur. Bu cür ifadələrin və ya cümlələrin etimologiyasının açımı həssaslıq tələb edir. “Dildə işlənən ayrı-ayrı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin mənə, məzmun xüsusiyyətlərinin və mənşəyinin öyrənilməsi tədqiqatçıdan xüsusi hazırlıq tələb edir, çünki bu cür dil vahidlərinin tədqiqində filoloji bilik kifayət etmir, araşdırılan faktların bir sıra hallarda tarixi, coğrafi və etnoqrafik məlumatlarla əsaslandırılması da tələb olunur” [Əziziov, 4]. Belə deyimlər, ifadələr, adətən, öz ilkin mənasını itirir, məcazi mənada işlənir. Məsələn, bu xına o xınadan deyil, hamam suyu ilə özünə dost qazanmaq, dil boğaza qoymamaq, toyu küllüyə gəlmək, gözü kəlləsinə çıxmaq, qəm dəryasına qarq olmaq, burnunun ucu göynəmək, kefinə soğan doğramaq və digər belə ifadələrin, çox böyük ehtimal ki, hər birinin arxasında yatan, vaxtilə baş vermiş müəyyən hadisələr vardır. Bu gün həmin hadisələrin tam mətni

unudulsa da, qəlib ifadələr və deyimlər şəklində dilimizdə qorunmuşdur. Belə sözləri dilimizdə sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji birləşmələr adlandırır, dildə daşlaşmış, qəlibləşmiş ifadələr kimi qəbul edirik. Folklor və dil məsələlərinin paralel araşdırılması nəticəsində belə məqamların – deyimlərin, frazeologizmlərin yaranması məqamını, həmin frazeoloji birləşmələrin etimoloji izahını açmaq mümkündür. Bununla bağlı M.Adilovun “Niyə belə deyirik?”, M.Qıpçağın “Söz aləminə səyahət”, Behruz Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” və s. əsərləri əsasən bu cür deyimlərin və frazeologizmlərin etimologiyasının açılması üçün maraqlı əsərlərdir. Prof. K.V.Nərimanoğlunun qeyd etdiyi kimi, “deyimlər, idiomlar həqiqi mənalı sözlərlə eyni dəyərə malikdir. Xüsusi məna kəsb edən söz qrupları kimi ifadə olunan deyimlər qohum və eyni ailədən olan dillərdə tarixi və ardıcıl təhlildə, qohum olmayan dillərlə müqayisəli təhlildə maraqlı xüsusiyyətləri ilə ortaya çıxır. Deyim xəzinəsi dilin tarixi məntiqinin, sərbəstlikdən sabitliyə keçid dialektikasının, sözlərin çoxmənalılığının ifadə və deyim yaratmaq funksiyasının tədqiq və öyrənilməsində çox mühüm rol oynayır. Bu xəzinənin axtarışı Azərbaycan dilçiliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur” [Nərimanoğlu, 118].

Sözlərin çoxmənalılığı, ətrafına söz toplayaraq məcazlıq bildirməsi maraqlı deyimlərin, sabit söz birləşmələrinin əmələ gəlməsilə nəticələnmişdir. Sabit söz birləşmələri öz həqiqi mənalarından uzaqlaşır, dildəki sözlər birləşərək məcazi məna ifadə edirlər. Sabit söz birləşmələri sintaktik baxımdan parçalanmır, onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. “Deyimlər sabit söz birləşmələrinin bir növü kimi sözlərin həyatının davamıdır. Hər bir deyim məcazi baxımdan ana dilində yaradılmış şeirdir. Dilin ilk poeziyası onun deyimləri və atalar sözləridir. Sözüün çoxmənalılığı onun öz mühitinə məna cəlb etmək, qrup yaratmaq qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Deyimlərin semantik üslubu, quruluşu, xüsusiyyətləri, funksional üslubu və poetik xarakteri bir-biri ilə bağlıdır” [Nərimanoğlu, 119].

Nəhayət, sonda prof. M.Qıpçağın yazdığı kimi “xalqın dili onun tarixidir. Dildə hər bir şey heç nədən yaranmadığı kimi, heç nə də izsiz itmir. Xalqın keçib gəldiyi tarixi dövəmlər onun dilində dərin iz buraxır...” [Qıpçaq, 9] tezi ilə şərik olduğumuzu bildiririk. Qeyd etməyi vacib bilirik ki, xalqın dili sayılan folklor dilində deyimlərə və sabit söz birləşmələrinə geniş rast gəlinir. Belə deyimlər və frazeoloji birləşmələr ana dilinin yaşamasında, ana dilinin yad təsirlərdən qorunmasında, canlı və işlək qalmasında, həmçinin dilimizin inkişafında və zənginləşməsində müstəsna mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Sənubər Əlövsət qızı. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006, 45 səh.

2. Bayat Füzuli. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 s.

3. Əzizov Elbrus. Dilin dərin qatları. Ön söz, səh. 3-8 // Məmmədali Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 242 s.

4. Firdun Bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan EA nəşri. Bakı, 1963

5. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, Elm, 1999, 216 s.

6. Həsənqızı Almaz. Dilin folklor yaddaşı. Dədə Qorqud / elmi-ədəbi toplusu. Bakı, 2022, səh. 56-67

7. Qıpçaq Məmmədali. Söz aləminə səyahət. Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 242 s.

8. Nerimanoglu Kamil Veli. Türk halk bilimi dili və poetikası, fikir hayatı (Makale ve denemeler). Ankara, 2010

9. Гухман М.М. Взаимодействие диалектных ареалов и развитие наддиалектных форм в донациональных период (на материале германских языков) – Энгелс и языкознание. Москва: Наука, 1972, с. 208-233

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖNƏMİ ƏDƏBİYYATDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU VƏ MİLLİ MÜCADİLƏ

Ali Asker

Aynurə Sadıqızı

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa, lakin şərəfli zaman kəsində özünün bir çox təqdirəlayiq işlərilə, o cümlədən ədəbi-mədəni həyatın qaynarlığı ilə yaddaşlara həkk olunub. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması müsəlman Şərqində respublika üsuli-idarəsinin ilk nümunəsi olmuşdur. Bu hadisə eyni zamanda milli bir dövlətin ortaya çıxması baxımından da əlamətdar olmuşdur. Bu hadisənin məntiqi nəticəsi kimi Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu, anadilli məktəblər açıldı, təhsil və tədris Azərbaycan türkcəsində aparıldı və məktəblər milliləşdirildi. Habelə, anadilli qəzet və jurnalların fəaliyyəti genişləndirildi, dövlət işlərində çalışan hər bir vəzifəli şəxsin dövlət dilini mükəmməl bilməsi mühüm şərt kimi ortaya qoyuldu. Cümhuriyyət dövründə siyasi hüquq və azadlıqlar baxımından da önəmli addımlar atıldı. Belə ki, qadınlara seçki hüququ verildi, qadın-kəşi bərabərliyi təmin olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rəsmi dövlət yazışmaları da daxil olmaqla ölkənin bütün qurumlarında həm yazıda, həm də danışiq dilində Azərbaycan türkcəsinin istifadə edilməsi haqda qərar qəbul edildi, ilk universitet – Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladı. Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə ölkənin həm ictimai həyatında, həm də ədəbi-mədəni həyatında böyük bir canlanma yarandı. Xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda fədakarlıq göstərən böyük fikir və ideya sahiblərinin qurduğu Cümhuriyyət mövcud olduğu qısa müddətdə milli ideya mübarizəsində özlərini təsdiqlədilər. Cümhuriyyətçilər o cümlədən, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafında böyük səylə, yorulmadan çalışdılar, xalqın maariflənməsi, dövlətin möhkəmlənməsi üçün mücadilə etdilər. Cümhuriyyət qurucularının diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri millətin və dövlətin mövcudluğunun əsas qayələrindən biri milli mədəniyyət məsələsi idi. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: “Azadlıq və istiqlaliyyət süngülərlə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə əldə olunur”. Fikrimizcə, təkcə bu fikir Xalq Cümhuriyyətinin bir dövlət olaraq mövqeyini çox gözəl ifadə edə bilər. Ədəbiyyata və incəsənətə verilən dəyər M.Ə.Rəsulzadənin bu fikrində öz mükəmməl əksini tapır. “Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbi həyatı ictimai-siyasi mühitin təsiri altında formalaşmış və milli müstəqilliyini qazanmış xalqın arzu və ideyalarının ifadəçisinə çevrilir. Azərbaycan tarixində ilk dəfə ədəbiyyatla ictimai həyat

bu qədər bir-birinə yaxın olur, yazıçılar, şairlər, publisistlər, satiriklər bədii fikrin köməyi ilə xalqın, millətin formalaşmasına xidmət göstərmiş olurlar. İctimai-siyasi həyatla ədəbi proses eyni məcrada davam edir və bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir göstərir: həyatın, ictimai-siyasi hadisələrin dərkində ədəbiyyatın rolu artır” (2, 379).

Tədqiqatçı C.Yusiflinin ‘Azərbaycanda Cümhuriyyət məfkurəsi və bədii ədəbiyyat’ mövzusunda yanaşması diqqəti çəkir: “Cümhuriyyət məfkurəsi ideyalardan doğur. Müstəqil yaşamaq, kölə olmamaq inadından meydana gəlir. Cümhuriyyət məfkurəsini bədii mətnlərdən izləyəndə, özü də sistemli və ardıcıl şəkildə, – hansı nəticə və qənaətlər alınır?” sualını tədqiqatçı özü heç sapmadan, məntiqi şəkildə cavablayır: “Şübhəsiz ki, hadisə bütün yönləriylə: hardan güc alması, nələrə uğraşması, millətin həyatını hansı mühüm nəsnələrlə zənginləşdirməsi... hər şey metaforik şəkildə olsa belə, görsənir, ancaq mətnin əsas təyinatı işarə edib göstərməklə bitmir, öz dili və daxili intonasıyası ilə bir ixtiyari məqamı ‘doğrayıb’ onu əsas hadisələr sırasına gətirib təzahürün bədii dərkini ortaya qoyur. Ədəbiyyatda və şeirdə indi və bu an verilən suallar gələcəkdə taleyin tarixçəsinə çevrilir. Əhməd Cavadın şeirlərində olduğu kimi...” (12, 41)

Dövri mətbuat

Cümhuriyyətin müstəqilliyini və demokratiyasını duyan, bundan daha da ruhlanan, milli mücadilə və mübarizə əzmini qələmə sarılaraq davam etdirən ziyalılar əsərlərini “Açıq söz”, “Qurtuluş”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Azərbaycan” və d. mətbuat səhifələrində nəşr etdirirdilər. Məlumdur ki, Xalq Cümhuriyyətinin əsas mühüm orqanı “Azərbaycan” qəzeti idi. Qəzet Azərbaycan və rus dillərində gündəlik çıxırdı. “Azərbaycan” qəzetində XX əsrin əvvəlləri milli ictimai şüurumuzun görkəmli nümayəndələri iştirak edirdi. Onların arasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Məmməd Sadiq Axundzadə, Cəfər Cəbbarlı, Zülfüqar Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Əmin Abid, Əli Yusif, Əli Şövqi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mirzə Məhəmməd Axundov, Fərhad Ağazadə və digər tanınmış müəlliflər iştirak edirdi” (1, 205). Cümhuriyyət dönməində nəşr edilən digər qəzetlərdən biri “Müsavat” partiyasının rəsmi orqanı olan “İstiqlal” qəzeti idi. “Həftədə bir dəfə nəşr edilən bu qəzetin ideya mübarizəsi onun sərlövhəsi üzərində verilən ‘Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol’ epigrafinə ifadə edilirdi. Qəzetdə Əhməd Cavad, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Əli Yusif, Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn), Hüseyn Mirzəcamalov, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə, Xəlil İbrahim və başqa müəlliflər iştirak edirdi” (1, 206).

Ədəbiyyata və sənətə böyük dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə dövrün şair və yazıçılarına bu şəkildə müraciət edirdi: “Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin

ediniz" (10, 59-60). Cümhuriyyət dövründə milli mətbuat xeyli inkişaf etdi, uğur qazandı. Araşdırmalara əsasən, "bu dövrdə "Azərbaycan" (rusca, türkcə), "Azərbaycan hökumətinin xəbəri", "İstiqlal", "Al bayraq", "Bəsirət", "İttihad", "Gələcək", "Şeypur", "Doğru yol", "El", "Əfkari-nəfisə", "Xalq sözü", "Hüriyyət", "Zəhmət sədasi", "Məşəl" və s. qəzet və dərgilər çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə Azərbaycanda 92 adda qəzet və dərgi nəşr olunmuşdur ki, onlardan qırx ikisi türkcə, qırx dördü rusca, altısı isə digər dillərdə yayınlanmışdır" (9).

Ədəbi dərnəklər və poeziya

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şair və yazıçıları ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən prosesləri yaxından izləyir, hadisələrin iştirakçısına çevrilirdilər. Bu proseslər onların həyat və yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı. Əksinə, bu canlanma, bu dirçəliş "bədi söz sənətkarlarını mövcud tarixi şəraitin mahiyyətini, durumunu idrak və inikas etmələrinə təkan verir, milli istiqlal uğrunda mübarizə hərəkətinə yönəldirdi" (8, 96). "Azərbaycanda güclənən milli azadlıq hərəkəti ədəbi prosesə dərin təsir göstərirdi. Ölkədə maarifçilik hərəkətinin güclənməsi, maarifçi ədəbiyyatın inkişafına kömək etdi... Ana dilimizdə yaranan mətbu orqanları xalqımızın ədəbiyyatının inkişafına kömək etmiş olurdu..." (9)

Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyatın ən geniş yayılmış janrı poeziya idi. Həm dövrü mətbuatda çap olunmaq, həm də böyük oxucu kütləsinə xitab etmək və yaddaşlarda qalmaq baxımından poeziya janrı daha aparıcı gücə malik idi. Eyni zamanda T.Hacıyevin yazdığı kimi, "Cümhuriyyətin milli dövlətçilik məzmunu ictimai yaşamışın bütün sahələri kimi, Azərbaycan türk şeirinin milliləşməsinə də təsir etdi. Şeir dili cəmiyyətdə yüz faizli anlaşıma aktına vərdiş yaratdı, ümumi ədəbi dil mənzərəsinin müəyyənəlməsinə güclü təkan oldu" (4, 346-347). Bu mənada mükəmməl poetik ölçülərlə yazılan şeirlərdə türkçülük, millətçilik, vətənpərvərlik ruhunun təbliği və geniş yayılması həm də zamanın tələbi idi. Görünür, həmin zərurətdən irəli gəlmişdir ki, "milli düşüncəli yazarlar 'Ədəb yurdu', 'Yaşıl qələm', 'Türk ocağı' adlı dərnəklər yaratmış və bu dərnəklərdə fəaliyyət göstərmişdilər. Məktəblərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq elmi, ədəbi kitablara ehtiyac daha da artırdı. Bütün bunlar ziyalıların bir ideya uğrunda, bu ideyanı həyata keçirən vahid təşkilat ətrafında toplaşmağını zəruri edirdi. Belə bir təşkilat isə 'Türk ocağı' idi. AXC dövründə yaranan bu cəmiyyətin fəaliyyəti milli şüurun, dövlətçilik və istiqlalçılığın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı" (2, 381). Dövrün poeziya nümunələrinin məzmununda Cümhuriyyət qurucularının ən mühüm ideali sayılan "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" fikrinin tərənnümünü əksər şairlərin yaradıcılığında görmək mümkündür. Bu isə Cümhuriyyət qurucularının təbliğ və təşviq etdiyi kimi türkçülük və millətçilik məzmunlu çox sayda dəyərli əsərin yaranmasına səbəb oldu.

Cümhuriyyət dövrü şairlərindən Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əmin Abid, Umqülsüm və d. öz yaradıcılıqları ilə xüsusilə seçilirdilər. Onlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını, xalqın ulu keçmişini və istiqbalını, dövlətçiliyimizi, xüsusilə milli bayrağımızı tərənnüm edən şeirlər yazmış, xalqı doğma torpaq, vətən uğrunda mübarizəyə səsləmişdirlər.

Əhməd Cavad

Cümhuriyyət dövrü şeiri xatırlananda himnimizin müəllifi Əhməd Cavad yada düşür. Canı ilə, qanı ilə, əməlləri ilə Cümhuriyyətə bağlı olan şair ömrünün sonunadək öz amalından dönməmiş, tutduğu haqq yolunda hər zaman mətin dayanmışdır. “Dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından yaranan yüksək əhvali-ruhiyyə, mənəvi toxtaqlıq, müstəqillik duyğuları, azadlıq sevgisi və vətən məhəbbəti bu dövrdə yaranan milli poeziya nümunələrində özünə geniş yer tapır ki, Azərbaycan poeziyasının mükəmməl ustadlarından olan Əhməd Cavad yaradıcılığı bu poeziyanın ən gözəl örnəyini təşkil edir. Bu qüdrətli və vətənpərvər şair ilk dövlət himninin sözlərini yazır, dövlət atributlarını vəsf və tərənnüm edir, dövlətçiliyə məhəbbət və vətənə bağlılıq hisslərini təbliğ edir. Prof. Yaşar Qarayev haqlı olaraq yazır ki, “Cümhuriyyət” deyəndə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür” (6). İstiqlal şairi Əhməd Cavadın “Dalğa” adlı şeirlər kitabı vətən uğrunda milli mücadiləni, torpağa sonsuz sevginin munis və yangılı ifadəsini əks etdirirdi. Əhməd Cavad istiqlal sevdalı şair idi. “Dalğa” adlandırılan kitabında “Vətən bir fidandır, enməz bayrağı” – deyən şair “Azərbaycan bayrağı”, “Marş”, “Yarandın”, “Al bayrağa”, “Elin bayrağı”, “Çırpınırdın Qara dəniz” şeirlərini milli bayrağımıza həsr etmiş, bayrağı müxtəlif poetik fiqurlarla vəsf etmişdir. Kitab 1919-cu ildə çap olunmuşdur. “Azərbaycan bayrağına” xitabən yazdığı şeirində şair sanki bayraqla dərdləşir, bayrağın alnını Türkünistan yellərinin öpdüyünü deyir, üç rəngin əksini Quzğun dənizdən alan bayrağı yara ərmağan edir. Əhməd Cavad Turan sevdalıydı! Ən böyük arzusu Türk dövlətlərin bir bayraq altında – Turan dövlətində birləşməsi idi! Şair Turana gedərkən bayraqla rastlaşır, bayrağın kölgəsinin dövlət quşutək başına qonduğunu hiss edir. Bayrağa müraciətlə coşan göz yaşlarını, dərdlərini, ahını dinlətmək istəyir.

Türkünistan yelləri öpüb alını,
Söylüyor dərđini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən,
Ərmağan yollasın yara, bayrağım!
Gedərkən Turana, çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma

Dinlətsin dərini aha, bayrağım!

Şeirin sonunda Azərbaycan bayrağına olan böyük sevgini “öpüm kölgən düşən mübarək yeri” misralarında ifadə edən şair “Allahın yıldızı, o gözəl pəri, Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım” deyərək bayrağın üzərindəki Ay, ulduz simvoluna işarə edir. T.Hacıyev Ə.Cavadın bayrağa olan dərin sevgisini belə ifadə edir: “Maraqlıdır ki, millətin, istiqlalın nişanı kimi bütün şeirlərində bayrağın təənnümü önə çəkilir – bayraq nazlı gözələ bənzədilir; bu torpağın hökmdarı, xaqanı bu bayraqdır, bu bayraq şeirdir, söz kimi, himn kimi ürəklərə axır, bu bayraq şəhidlərin qanıdır, onu görəndə dərindən ağlayır” (4, 347). Ardınca T.Hacıyev Ə.Cavad şeirinə çox böyük dəyər verərək qeyd edir ki, bu, təkcə heca şeiri deyil, xalqın ömürlük şeir yaradıcılığıdır – bayatıdır (4, 347).

Azərbaycanın istiqlaliyyəti, Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu, Azərbaycanın dövlət rəmzləri, milli bayrağı Əhməd Cavadın ruhuna niyə bu qədər doğma idi?! Fikrimizcə, bu çılğın təbiətli şair ana yurdu öz varlığından çox sevirdi. Həmişə sadə insanların, xalqın arasında idi. Yenidən müstəqillik qazanmış Cümhuriyyətin varlığı ilə şair, xalqın daha gözəl gələcəyinə ümid bəsləyirdi. Ə.Saraçlı yazır ki, Ə.Cavadın qarşısında yeni imkanlar məhz Cümhuriyyət dönməsində yaranmışdı. O, böyük coşqu ilə ədəbi yaradıcılığın yeni mərhələsinə qədəm basmışdı. Ə.Cavadla M.Ə.Rəsulzadənin yaxın münasibətləri olduğunu qeyd edən müəllif göstərir ki, bu səmimiyyət hələ M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin redaktoru olanda dostluğa çevrilmişdi (11, 158).

Abdulla Şaiq

Cümhuriyyəti canı qədər sevən şairlərdən biri də Abdulla Şaiq olmuşdur. Türkçülük, Turançılıq ideyalarını öz həyat amalına çevirən Abdulla Şaiq yeni qurulmuş Xalq Cümhuriyyətinə sonsuz sevgi və ehtiram bəsləyir. Cümhuriyyətə olan böyük sevgisini “Yeni Ay doğarkən”, “Türk ədəmi-mərkəziyyət – Müsavat fırqəsinə ithaf”, “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana” şeirlərində ifadə edən şairin mövqeyi aydın görünür.

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,

Ünlə, şərəflə, şanla tariximiz doludur.

Yürüyəlim iləri, haydı millət əsgəri,

Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.

Yıldırımli gözünüz qan aqlatır düşməyə,

Qorxaq, alçaq xainin bu meydanda işi nə?

Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım,

Altın ordu, iləri! Dağlar, daşlar aşalım!

Şair Milli ordunu “altın ordu” adlandırır, millətimizin şərəflə, şanla

dolu tarixini xatırladır, millət əsgərini irəliyə – “düşməyə qan ağlatmağa” səsləyir, “dəniz kimi coşmağa”, “dalğa kimi qoşmağa”, “dağlar, daşlar aşmağa” çağırır...

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə Ərgənəkon ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım.
Marş iləri, iləridə cənnət kimi çəmən var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.
Türk fırqəsi Müsavat,
Açalım quştək qanad.
Sarılib hürriyyətə,
Bulalım şanlı həyat.

Bu şeirlərdə azad, müstəqil dövlətə, Xalq Cümhuriyyətinə böyük sevgi duyulur. Milləti, xalqı haqsızlığı yıxmağa, “Turanda gün doğunca” zülmətlə çarpışmağa, irəlində mübarizə yolu ilə qazanılacaq qələbələrə, orada doğacaq Günəşə – yeni dövlətə, dövlətin qurduğu gözəl, xoşbəxt, firavan, cənnət kimi həyata səsləmə ifadə edilir (9). A.Şaiqin türkçülük, millətçilik mövzusunda yazdığı şeirləri Ziya Gökalpın, Məmməd Əmin Yurdaqulun vətənpərvərlik duyğulu əsərləri ilə müqayisə edən Aybəniz Kəngərli şairi və həmin dövrü belə dəyərləndirir: “Turançılıq ideyaları həmin dövrdə özünün ən parlaq dövrünü yaşayırdı, o dərəcədə ki, milli sazların mahnıları, milli ninnilər belə Turan çağırırdı” (3, 195).

Abdulla Şaiq, şeirlərindən də göründüyü kimi, milli təfəkkürlü şairlərdən idi. M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Milli istiqlal sevincini ilk duyanlardan bəhs edərkən H.Cavid, M.Hadi ilə yanaşı A.Şaiqin də adını çəkir (10). Cümhuriyyət dövründə həm məktəblərin milliləşdirilməsi, həm də anadilli, milli dərslərlərin hazırlanması məsələsində Abdulla Şaiqin müstəsna xidmətləri vardır. “Onun tərtib etdiyi 30-a yaxın dərslək (bəzilərinin müəllifi, bəzilərinin həmmüəllifidir) pedaqogika tarixində milli intibahın ilk tribunlarından hesab edilə bilər. Dərsləklərdə milli dil, milli düşüncə tərz, folklor süjet və obrazlarını gətirən Abdulla Şaiqin bütün fəaliyyəti onun apardığı ideoloji işin tərkib hissəsi olmuşdur” (5, 98).

Cəfər Cabbarlı

Cümhuriyyətin yarandığı illərdə parlamentdə stenoqraf işləyən C.Cabbarlı da milli ruhlu şair idi. O, şeirlərində dövlətçiliyi, dövlətin atributlarını, ölkənin gözəlliyini tərənnüm edir. “Azərbaycan bayrağına”, “Sevdiiyim”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” və s. şeirlərində Cümhuriyyətin

qurulmasının sevincini ifadə edir. Dövlətin bayrağına “Sevdiyim” deyərək xitab edir.

Bıraqınız, seyr edəyim, düşünəyim, oqşayayım
Şu sevimli üç boyalı, üç mənəli bayrağı...
Şu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək?
Bizcə, böylə söyləmək:
Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,
Yürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı!
Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə Od yurdu...

C.Cabbarlı dövlət bayrağının rəsmi şair qələmilə çizərək mənə açımını təqdim edir. Cümhuriyyətə duyduğu böyük sevgisini dövlətin simgəsi olan bayrağa şəir həsr edərək ifadə edir, şəirlərində vətənpərvər şair qəlbinin səsi duyulur. Bayrağımıza olan bu böyük sayğının türkçülük, turançılıq məfkurəsinə bağlı olması ilə əlaqələndiyini müşahidə edirik. Bu mənada Elçin Qaliboğlu şairin istiqlal sevgisinin orijinallığını yüksək qiymətləndirərək belə yazır: “Azərbaycan bayrağına” şəiri şairin “azadlıq və istiqlal” sevgisini orijinal formada əks etdirən əsərlərdən” biridir. Üçrəngli bayrağa, vətənə müqəddəs hisslərlə yanaşan şair əsərlərlə türkçülük, turançılıq ideyalarını ifadə edir. Cəfər Cabbarlı heç zaman bolşevik ideyalarını qəbul etməyib” (7).

Sonuç

Azərbaycan türklərinin siyasi tarixində önəmli dövrlərdən birini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji və mənəvi əsasları dövrün ziyalıları, ədibləri, şair və yazıçıların əsərlərindən irəli sürülən fikir və düşüncələrdən qidalanmışdır. XIX əsrin ortalarından başlamış maarifçilik hərəkatı XX əsrin əvvəllərində romantik müstəvidən siyasi müstəviyə keçmiş, Cümhuriyyətin qurulması ilə özünün zirvə nöqtəsinə yüksəlmişdir. Uzun əsrlər özünün dövlətçilik ənənələrindən məhrum edilmiş Azərbaycan xalqı üçün müstəqil cümhuriyyətin yaranması son dərəcə əlamətdar hadisə kimi tarixə keçmişdir. Cümhuriyyət dönəmində Azərbaycanın vətənpərvər aydınları – ədib, şair və yazıçıları yazıb yaratdıqları əsərlərlə xalqın milli müstəqilliyə, hürriyyətə və istiqlala olan inamını daha da möhkəmləndirmiş, öz əsərləri ilə xalqın yaddaşında qürur duyulacaq dərindən mənəvi-mədəni izlər buraxmışdır. Cümhuriyyət dövrü şairlərindən Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı,

Əmin Abid, Umgülsüm və d. öz yaradıcılıqları ilə xüsusilə seçilmişdirlər. 1920-ci ilin mənhus 27 aprel tarixindən sonra yetmiş il yasaq mövzular arasında yer almış bir çox əsərlər, Azərbaycan Cümhuriyyətinin quruculuğunda, onun ədəbi-mədəni irsinin zənginləşməsində rol alan ədib, şair və ziyalıların ədəbi-siyasi mirası XX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın yenidən istiqlal mücadiləsinə öz böyük töhfəsini vermişdir.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı. Bakı, 2009
2. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2011.
3. Əliyeva (Kəngərli) Aybəniz. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2002.
4. Hacıyev Tofiq. Seçilmiş əsərləri. (II hissə) I cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2017.
5. Hacıyeva Arzu. Abdulla Şaiqin dərslərlərində ümumtürk mədəniyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaqlar və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (I hissə). Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. s. 98-100
6. Qasimov Ramiz. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin kamil tərənnümçüsü // ksp.az
7. Qaliboğlu Elçin. Azərbaycan ədəbiyyatının cümhuriyyət dövrü. Xalq Cəbhəsi. 28 yanvar 2010, s.14
8. Quliyeva Safura. Poeziyada istiqlalımızın 100 ili. AMEA Ədəbiyyat məcmuəsi. N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2018, 1-ci sayı
9. Pənah Gülxani. Əsrin böyük səadəti – Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat // 525-ci qəzet. 10 dekabr 2009, № 228, s. 7
10. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1991.
11. Səraçlı Əflatun. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dövründə. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2007.
12. Yusifli Cavanşir. Azərbaycan Cümhuriyyəti məfkurəsi və bədii ədəbiyyat. “Ulduz” jurnalı, sentyabr, 2018.

AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORUNDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏR

Azərbaycan türklərinin və İraq türkmənlərinin genetik kökləri eyni olduğundan onların dili, etnoqrafiyası, adət-ənənələri, folkloru, həmçinin mərasimləri də eynidir və ya çox yaxındır. Bu mənada atalar sözləri və məsəllər, qəlibləşmiş söz və ifadələr, deyimlər eyni genetik kodları daşıyan xalqa – qədim oğuz türklərinə (Azərbaycan türkləri və İraq türkmənlərinə) aid olmaqla özündə böyük hikmət ifadə edir, bu iki xalqın bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu göstərir. Atalar sözləri və deyimlər uzaq tarixi keçmişimizdən üzü bəri, yeri gəldikcə, məqamında işlədilərək çağdaş günümüzədək gəlmiş, öz varlığını, hikmətini, dərin fəlsəfəsini və ibrətamiz mənasını qoruya bilmişdir. “Atalar sözlərində və məsəllərdə xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Ona görə də danışq dilində ifadələrin daha canlı, sərrast və təsirli olması üçün atalar sözü və məsəllərdən istifadə olunur” (3, 109).

Atalar sözləri və məsəllər uzun illərin təcrübəsindən çıxmış, dəfələrlə sınılanmış, müasir günümüzədək öz sanbalını, çəkisini qoruyub saxlamışdır. Onlar xalqın etnik düşüncə tərzinin, aqıl və müdrik insanların təfəkkürünün sözlə ifadəsidir. Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır ki, “əslində hər bir deyim, məcazi ağırlıq baxımından, ana dilimizdə yaradılmış şeirdir. Dilin ilk şeiri onun deyimləri, atalar sözləridir” (5, 118). “Atalar sözləri və məsəllər xalqın tarixini, onun bədii, fəlsəfi təfəkkürünün inkişaf mərhələlərini, milli soyun və kökün həyat tərzini, dünya baxışını, inam və etiqadını, adət və ənənəsini əks etdirən müstəsna dəyərə malik bir xəzinədir” (6, 24). Elə bir xəzinə ki, orada milli-etnik və mədəni dəyərlər mühafizə olunur. Atalar sözü və məsəllər öz məzmununda dərin hikmət ifadə etməklə yanaşı, həm də gələcək nəsllə mayak kimi yol göstərir, hansı istiqamətdə həyat qurmağı, etnik köklərinə bağlılığı, əcdadlarının həyat təcrübəsindən yararlanmaqla yaşamağı sətirləti mesaj verir. Atalar sözləri “həyat hadisələrindən düzgün nəticə çıxarmağı və bununla gerçəkliyin şüurda dərk edilməsini və həqiqətin adekvat inikasını öyrədərək insanın düşüncə tərzini genişləndirir, zövqünü artırır, iradəsini qüvvətləndirir, insana yol göstərən işığa, mayaka çevrilir, insanın ömrünü artırır” (4, 87). Bədii söz sənətinin ən unikal nümunələri hesab edilən atalar sözləri və məsəllər insan həyatı üçün o qədər əhəmiyyətli ki, onlara bütün dünya xalqlarında rast gəlinir. Şərq ölkələrində atalar sözünü “dilin gülzarı”, “ipə-səpə düzülməmiş incilər” adlandırmış, yunanlar və romalılar onlara “hakim fikirlər”, ingilislər və fransızlar “təcrübənin bəri”, ruslar isə “ibrətamiz söz”, “qanadlı söz” və ya “qızıl söz” kimi adlar vermişdirlər (3, 109). Folklorşünas Salman Mümtaz isə bu sənət incilərini atalar sözü və məsəllər adlandıрмаğın tərəfdarı olmamış, onları ən qədim türkcədə olduğu kimi, savlar adlandıрмаğın daha uyğun olduğunu bildirmişdir (7, 16).

Türkiyəli araşdırıcı Ömər Asim Aksoy atalar sözlərini yüksək dəyərləndirir, onların müqəddəs sözlər və milli sərvət olduğunu yazır: “Bizdə adət-ənənə üzərinə qurulan atalar sözləri anlayışı var. Bu anlayışa görə atalar sözləri milli sərvətimizdir. Allah və peyğəmbərin kəlamları kimi ruha nüfuz edən təsirə malikdirlər. Onlar inandırıcı və müqəddəsdirlər, əsrlər boyu böyük insan kütlələrinin keçdiyi sınaqlardan və onlara əsaslanan düşüncələrdən yaranıblar. Onlar millətin ümumi düşüncəsini, əqidəsini, münasibətini göstərir, bizə yol göstərir. Bir atalar sözü vasitəsilə hansısa məsələyə münasibətin düzgünlüyü hamı tərəfindən qəbul edilir. Atalar sözü mübahisələrdə ən böyük hakimdir” (1, 132). Atalar sözlərinə verilən bu dəyər onların həyatımızda tutduğu mühüm rolu ifadə etməklə yanaşı, həm də onlar haqqında deyilən “ən gözəl tərifdir” deyə bilərik.

Atalar sözü və məsəllər öz məzmununda dərin hikmət ifadə etməklə yanaşı, həm də öz sadəliyini, lakonikliyi qoruyur və yığcam şəkildə ifadə edilir. Az sözlə, qısa və yığcam şəkildə dərin məna və hikmət ifadə etmək üçün aqillər, müdriklər keçdikləri həyat təcrübəsindən yararlanmaqla necə deyirlər, “az danışmış, öz danışmışlar”. Buna görə də atalar sözləri və məsəllər unudulmamış, dildən dilə keçərək yayılmış, yeri, məqamı gəldikdə işlədilmiş, bu gün də işlədilməkdədir. Türkiyədə yaşayan türklər atalar sözlərini “sav”, “darbı-mesəl”, “tabir” şəklində adlandırmışlar... Məsəl sözünün cəm şəkli olaraq emsal, darbı-meselin cəm şəkli isə durubi-emsaldır (1, 132). Eyni genetik kodlara bağlı olan Türkiyə türklərinin, Azərbaycan türklərinin və İraq türkmanlarının atalar sözləri və məsəlləri, deyimləri arasında maraqlı məzmun paralelliyi izləmək mümkündür. Azərbaycan türkləri kimi İraq türkmanları da bu bədii söz incilərini “atalar sözü” və ya “əskilər sözü” şəklində adlandırırlar (6, 25). İraq türkman atalar sözlərinin böyük əksəriyyəti öz ahənginə, qafiyəliliyinə, musiqililiyinə görə xüsusilə seçilirlər. Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmanlarının atalar sözləri arasındakı yaxınlıq və ya eyniyyət aşkar müşahidə edilir. Sadəcə xırda variant və ya ləhcə fərqləri bəzən özünü büruzə verir. Məsələn:

Azərbaycan türklərində:

Analı qızın özü böyük, anasız qızın sözü böyük.

İraq türkmanlarında:

Nənəli qız bəlli qız, nənəsiz qız dəlli qız.

Azərbaycan türklərində:

Ağacı qurd içinnən yeyər.

İraq türkmanlarında:

Ağacın qurdu özünən olmasaydı, min il yaşardı.

Azərbaycan türklərində:

Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmadığı dam qalmazdı.

İraq türkmənlərində:

Allah dəvəyə qanat versəydi, dam-divarı yıxardı.

Azərbaycan türklərində:

İgid ölər, adı qalar.

İraq türkmənlərində:

At ölür, meydan qalır, igid ölür, şan qalır.

Azərbaycan türklərində:

Tək əldən səs çıxmaz.

İraq türkmənlərində:

Bir əlin nəsi var, iki əlin səsi var.

Azərbaycan türklərində:

Küp yanında küpçələr sınar.

İraq türkmənlərində:

Bir küp qırılınca, yüz cərrə qırılar.

Azərbaycan türklərində:

Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr.

İraq türkmənlərində:

Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar.

Azərbaycan türklərində:

Dama-dama göl olar, dada-dada heç...

İraq türkmənlərində:

Damla-damla göl olı...

Azərbaycan türklərində:

Sözü de, sahibi götürər.

İraq türkmənlərində:

Daşı at, sahibi qaldırar.

Azərbaycan türklərində:

Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi.

İraq türkmənlərində:

Dostun əskisi, arvadın yengisi.

Azərbaycan türklərində:

Evin kiçiyi olunca həyətin küçüyü ol.

İraq türkmanlarında:
Evin küçüğü ol, kiçigi olma.
Azərbaycan türklərində:
Yağ yağa qovuşur, yarmalar yavan qalır.
İraq türkmanlarında:
Yağnan yarma qovuşur, arada soğan bürüşür.
Azərbaycan türklərində:
İlanın yarpızdan acığı gələr, yarpız da gəlib onun yuvasının ağzında
bitər.

İraq türkmanlarında:
İlan yarpızdan həzz etməz, o da gəlib burnu önündə gögərər.
Azərbaycan türklərində:
Təzə bardağın suyu sərin olar.
İraq türkmanlarında:
Yengi şərbə suyu savuğ olar.
Azərbaycan türklərində:
Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabın çatladar.
İraq türkmanlarında:
Kəskün sirkə öz qabına zərər verər.
Azərbaycan türklərində:
Olanda hovur-hovur, olmayanda barmağını sovrur.
İraq türkmanlarında:
Olanda şapur-şapur, olmayanda haqqa şükür.
Azərbaycan türklərində:
Kor kora kor deməsə, bağı çatdıyar.
İraq türkmanlarında:
Kor kora deyər, cırt gözüvə, bulamac elə sürt gözüvə.

(Qeyd: İraq-türkman atalar sözləri Azərbaycan folkloru antologiyası seriyasından olan İraq-türkman cildindən götürülmüşdür (2)).

Örnək gətirilən atalar sözlərini müqayisə edərkən məlum olur ki, onların arasında məzmun və məna baxımından heç bir ciddi fərq yoxdur. Bunun da səbəbi aydındır. Eyni genetik kökə bağlılıq, dünya duyumu, düşüncə tərzı eyni olan xalqın həyata baxışı da eyni olur. Aradakı fərq sadəcə ya qrammatik, yaxud fonetik cəhətdən izlənilir, ara-sıra da leksik baxımdan

xırda fərqliliklər özünü göstərir. Bir də müqayisələr zamanı müşahidə edilir ki, İraq türkmənlərində işlədilən atalar sözlərində sanki nəzmə meyillilik daha yüksəkdir. Bunu yuxarıda verdiyimiz örnəklərin bir çoxunda hiss etmək mümkündür.

Bəzi atalar sözləri də var ki, onlar həm Azərbaycan türklərində, həm də İraq türkmənlərində heç bir dəyişiklik olmadan, tamamilə eyni şəkildə işlədilir.

Ot kökü üstə bitər.

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Mal sahibinə bənzəməsə, haramdı.

Gözəllik ondu, doqquzu dondu.

Malın mal olmasın, bazarın bazar olsun.

İt hürür, karvan yürür.

İşləməyən dişləməz.

Dəliyə yel ver, əlinə bel ver və s. (2)

Müşahidə edirik ki, sadaladığımız bu atalar sözlərinin məzmununda nə semantik baxımdan, nə də fonetik-qrammatik cəhətdən dəyişiklik baş vermişdir. Beləliklə, məlum olur ki, həm Azərbaycan türklərinin, həm də İraq türkmənlərinin müştərək işlətdiyi atalar sözləri, deyimləri eyni quruluşda, eyni formadadır. Bu, bir daha təsdiqləyir ki, eyni millətin düşüncə tərzı də eyni şəkildədir. Ortaya minlərlə kilometrərlə ölçülən məsafələr girsə belə, düşüncə tərzı dəyişmir...

QAYNAQLAR

1.Aksoy Ömer Asım. Atasözleri, deyimler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten - 1962, TDK Yay: 217, Ankara:1988

2.Azərbaycan folkloru antologiyası. II cild. İraq-türkmən cildi. Bakı: 1999

3.Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1992

4.Məmmədov Xankişı. Azərbaycan nitq folklorunun paremioloji möcüzəsi: dodaqdəyməz atalar sözləri. Dədə Qorqud (Elmi-ədəbi toplu), I (76). Bakı: 2022, s. 100-108

5.Nərimanoğlu Kamil Vəli. Türk dili və poetikası, fikir hayatı. Ankara: 2010

6.Paşayev Qəzənfər; Əbdüllətif Bəndəroğlu. Ön söz // Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkmən cildi. Bakı: 1999

7.Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri. Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyası. Bakı: 2013

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ

Giriş

Müasir Azərbaycan şeirinin ən böyük simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şeirlərində və poemalarında milli olduğu qədər də bəşəri ideyaların müəllifi olan xalq şairinin poetik üslubu onu daim xalqa sevdirmiş, əsərlərinin geniş auditoriyaya yayılmasına səbəb olmuşdur. Şairin ana dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olması, milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılığı, ana dilinin ifadə imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə etməsi onu bütün oxuculara sevdirmişdir. Əsərlərində milli və bəşəri düşüncələri paralel şəkildə təqdim etmə bacarığı onun üstün cəhətlərindəndir. Çingiz Aytmatov yazır ki, “poeziyanın meyarı hər şeydən əvvəl sənətkarın yetkinlik meyarıdır, onun kollektiv təcrübə ilə həmahəng olan fəlsəfi və mənəvi müdrikliyinin meyarıdır və bundan sonra şəxsiyyətin harmoniyası, epitetlərin gözəlliyi və daha sonra dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı gəlir” [Aytmatov, 2004: 7]. Bu sadalanan keyfiyyətlərin hər birini B.Vahabzadə yaradıcılığında hiss edən yazıcının fikirlərinə əlavə olaraq qeyd edək ki, B.Vahabzadənin əsərləri mənəvi müdrikliyin zirvəsində dayanan bir sənətkar qələmindən gəldiyi aşkar görünür. Onun yaradıcılığını, ümumiyyətlə, şair, sənətkar şəxsiyyətini təhlil edərkən milli-mənəvi dəyərlərə, milli kimliyə, dogma vətənə, ana dilinə bağlı olduğunu görürük. B.Vahabzadə gerçək vətənpərvər şair, qəlbi, ruhu vətən sevdası ilə dolu şəxsiyyət idi.

Əsas hissə

Şairin vətənpərvərlik mövzulu şeirləri hər şeydən əvvəl onun əsl vətəndaş mövqeyindən xəbər verirdi. B.Vahabzadə şeirləri ilə yanaşı, publisistik yazılarında da öz düşüncələrini aydın ifadə edirdi: “Vətəni daşına, torpağına, iqliminə görə sevmirlər. Ona görə də hər kəsə elə gəlir ki, onun vətəni məmləkətlərin ən gözəlidir. Mən də belə düşünürəmsə, bunu mənə nöqsan saymayın. Mənim vətənim, doğrudan da, gözəldir. Ona görə ki, mən bu vətənin vurğunuyam. Əgər vurğunu olmasaydım, Vətənim naminə nəğmələr qoşa bilməzdim. İnsan anasından doğulanda hələ doğulmur. İnsan vurulanda doğulur. Çünki insan sevendə dünyaya yeni gözlə baxır, onu dərk edir. Mən də vətənimə vurulub dünyanı dərk elədim” [Vahabzadə, 2005: 16-17].

B.Vahabzadənin əsərlərində əsl vətəndaş mövqeyini göstərən çox nümunələr vardır, şair vətəninə varlığına şükür edir, onun əbədi var olmasını arzulayır, belə yazırdı: “Şükür edək ki, bizdən əvvəl də, sonra da vətən var”. Vətən mövzulu şeirlərindən birində o, bütün həmvətənlərini vətəni sevməyə təşviq edir.

Elə oğul istəram, diləyi Vətən olsun,

Bu Vətənin yolunda yüz dəfə itirilsə,

min dəfə bitən olsun.

Vətən eşqi dağın da sinəsini dağılayar,

Eşq olmayan ürəkdə hörümçək tor bağlayar [Vahabzadə, 2007: 190].

Bütün bu keyfiyyətlər B.Vahabzadənin milli təfəkkürlü, vətən sevdalı şair, böyük söz ustadı olmasını təsdiqləyir. O, bütün yaradıcılığı boyu vətən, milli kimlik, türklük, türkçülük, ana dili mövzularını diqqətdə saxlamış, tez-tez bu mövzulara müraciət etmişdir. Şair ana vətən və ana dili mövzularını bir-birilə vəhdətdə işləyir, ana dilini bəyənməyənləri kəskin tənqid edir, onlara kinayəli sözlərlə müraciət edərək, vətən çörəyini onlara halal etmədiyini vurğulayırdı. O, “Ana dili” şeirində dilimizin qüdrətini göstərir, xalq hikmətinin, Füzuli sənətinin bu dildə dünyaya səs saldığını yazır, sahib olduğumuz minillik tarixin, mədəniyyətin ana dilində qorunduğunu qeyd edirdi, ana dilini özünün namusu, vicdanı hesab edirdi:

Ana dilim, səndədir xalqın, əqli, hikməti,

Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.

Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,

Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varaqlanır.

Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim, şən-şöhrətim saxlanır.

Mənim adım, sanımsan,

Namusum, vicdanımsan! [Vahabzadə, 2004: 8]

Şair yazır ki, ana dili insanın milli kimliyidir. Dili varsa, demək, o xalq, o millət vardır, mövcuddur! Dili yoxdursa, ana dili məhv olubsa, millət də gec-tez məhvə məhkumdur! Ona görə də şair xalqın, millətin varlığını dilin varlığı ilə əlaqələndirir və belə yazırdı:

Mənim mənliyimin füsunkarlığı,

Danışan kamalı, ağıldır dilim.

Millətin varlığı, dilin varlığı

Sənin varlığına bağlıdır, dilim [Vahabzadə, 2008: 178].

Şair özünü “ana vətənin, ana dilinin divanəsi” adlandırır, dil və vətən məfhumlarının bir-birindən ayrı olmadığını göstərirdi:

Mən öz yurdumun,

Bir də ana dilimin

Dəli-divanəsiyəm.

Vətən dildir, dil vətən.

Ayrmaq mümkünmüdür

Onları bir-birindən? [Vahabzadə, 2004: 199].

Bu fikirlər B.Vahabzadənin şair və vətəndaş kimliyinin aydın, aşkar ifadəsi idi. B.Vahabzadənin xalq hikmətinə bağlılığı onun bütün şəxsiyyətinin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif şeirlərində rast gəldiyimiz atalar sözləri, məsəllər fikrimizin təsdiqidir. Belə şeirlərdən birində, “Nəsənsə, özün ol” adlı şeirində eyni bənddə iki müxtəlif atalar sözündən nümunə vermişdir.

Biz öz atamıza deyərdik bir vaxt,

Unutma, hər günün öz hökmü var ha!

İndi oğlumuza deyirik ancaq,

Gəl təzə nırx qoyma köhnə bazara! [Vahabzadə, 2004: 36]

Elə həmin şeirdə başqa bir bənddə yazır:

Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə,

Ot kökü üstündə bitər, unutma!

Köhnə damğasını vurub atana,

Özgədən özünə sən ata tutma! [Vahabzadə, 2004: 37]

“Ümid” adlı digər şeirində “yeməkdənsə ümid etmək yaxşıdır” el məsəlini ustalıqla şeirə əlavə edən şair, ruhən xalqa, etnik kökə bağlılığını bir daha təsdiqləyir:

Nə şöhrət, nə mənəsb, nə dövlət, nə var,

Ey könül, dünyadan sən ümid istə!

Ümid arzuların qızıl naxşıdır,

Deyərlər, yeməkdən ümid yaxşıdır! [Vahabzadə, 2004: 41]

“Riyakar” adlı başqa bir şeirində müəllif yenə ana dilinə laqeyd olanlara səslənir. Övladını əcnəbi dildə oxudub özü ana dili dərsi deyən bir müəllimi tənqid edir. Bu sırada tam da şeirin məzmununa uyğun olan “bağa qınından çıxıb öz qınıni bəyənmədi” məşhur el məsəlinin kontekstə uyğunluğunu görüb ondan məharətlə istifadə etmişdir:

Özgəyə “dilini öyrən!” deyirsən,

Özünsə... bu dili bəyənməyirsən!

Nə deyək bu miskin riyakarlığa?

Yoxsa, öz qınıni bəyənmir bağa? [Vahabzadə, 2004: 45]

Şairin cəmiyyətdə baş verən hadisələrə qarşı sonsuz həssasiyyətini

görən ədəbiyyatşünas N.Muradov yazır: “Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində əks olunan ictimai həqiqətlər şairin açıq münasibəti ilə diqqət çəkməkdədir. Şairin fərqli ruh hallarını əks etdirən bu münasibətlərin ortaq özəllikləri isə müəllifin səmimiyyəti, yüksək vətəndaşlıq duyarlılığıdır. Şair yurdu, yurddaşı necə sevdiyini söyləməklə qalmayıb onları necə sevmək lazım olduğunu da ifadə edir. Bəxtiyar Vahabzadə bir “ana dili şairi”dir... Şairin milli musiqi, tarix, əxlaq, psixologiya, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələlərindəki yeri – nümunə götürüləcək duyarlı bir vətəndaş mövqeyidir” (Muradov, 2021: 51)

Nəticə

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını oxuduqca son dərəcə milli, vətənpərvər bir şairin qələmindən süzülüb gələn əsərləri oxuyuruq. Bu əsərlərdə millətinə son dərəcə bağlı olan şairin həm də mənəvi dəyərlərə bağlılığının, elin ruhuna, xalqın hikmətinə söykəndiyinin şahidi oluruq. Onun əsərlərinin mövzu və məzmunu xalq fəlsəfəsilə əlaqəlidir. Şairin qəlbi, ruhu xalq ədəbiyyatından qaynaqlanırdı, şeirlərinin mayası xalq hikməti, xalq fəlsəfəsi ilə yoğrulmuşdu. Ölməz, həmişəyaşar şairimizin böyüklüyü də elə budur...

QAYNAQLAR

- 1.Aytmatov Çingiz. Ön söz // Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladiyam. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, “Öndər”, 2004
- 2.Muradov Nazim. Anlam axtarışında // Seçilmiş məqalələr toplusu. Türk dünyasının milli-mənəvi dəyərləri və Bəxtiyar Vahabzadə. Ankara, “Akçağ”, 2021
- 3.Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. X c. Bakı, “Azərbaycan”, 2005
- 4.Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. VIII c., Bakı, “Elm”, 2008
- 5.Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. XII c. Bakı, “Azərbaycan”, 2007

XƏLİL RZA ŞEİRLƏRİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Giriş

Xəlil Rza şeirlərinin dili xalqın ruhuna qırılmaz tellərlə bağlıdır. Xəlil Rza döyüşkən ruhlu, üsyankar və mübariz şair, qətiyyətli insan, sovet dövründə kimsənin dilinə gətirə bilmədiyi cəsarətli fikir və ideyaların müəllifi olmaqla yanaşı, həm də ən munis duyğuları dilləndirən, ən kövrək hissləri obrazlı şəkildə qələmə alan lirik şairdir. Onun şeirlərinin dili axıcı, hədəfi konkret və aydındır, mövzu və məzmun baxımından mükəmməl sənət nümunələridir. O, Azərbaycan dilinin incəliklərini dərinlən bilmiş, dilimizin istər səs və söz özəlliyini, ahəngdarlığını, istərsə də dilin sintaksisini elə gözəl bilmişdir ki, nəticədə mükəmməl sənət əsərləri ortaya çıxmışdır. Onun şeirlərində atalar sözləri və məsəllərin yerli-yerində qafiyələnməsi, xalq bayatılarını şeirlərinin mövzusuna uyğun əlaqələndirməsini, etnoqrafik lövhələrin təsviri və digər məsələləri müşahidə edirik. Şairin şeirlərində frazeoloji birləşmələrin və qəlibləşmiş ifadələrin mükəmməl örnəklərini görürük.

Atalar sözləri, məsəllər, etnoqrafik cizgilər

Şairin yaradıcılığını izləyərkən el deyimlərinə dərinlən bələdliyini, xalq psixologiyasını, atalar sözləri və məsəlləri gözəl bilməsini müşahidə edirik. O, məsəllərdən və atalar sözlərindən öz şeirlərində ustalıqla istifadə etmiş, yeri gəldikcə, həmin məsəlləri şeir başlığı kimi vermişdir. “Uman yerdən küsərlər” (X.R. 1992: s.328) adlı şeiri buna misaldır. Şair “El gücü – sel gücü”, “Polad sınar, əyilməz”, “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər”, “Qoyun otlar quzu ilə, ayağının tozu ilə”, “Hələ quzu cildində yaşar neçə canavar”, “Qor üstünə su tökməzlər” və digər məsəlləri şeirlərində məharətlə işlətməşdir.

“Xalq iradəsi” adlı şeirində qədim el məsəlini şeirin qafiyəsinə uyğun şəkildə işlədərək “El gücü – sel gücü” məsəlinin danılmaz gerçəklik olduğunu qeyd edir:

Düşdü yada qədim məsəl:

Elin gücü, selin gücü, yelin gücü.

Yelin gücü – qasırğaymış,

Selin gücü – qaynar ümman.

Elin gücü daha zormuş qasırğadan, okeandan (X.R.1992: s.18).

“Qürur türküsü” adlı başqa bir şeirində “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər” deyimini xatırlayır. Bu məsəli şeirin qafiyə sisteminə uyğun elə tənzimləyir ki, şeirin texnikasına heç bir xələl gəlmir.

Kişi sifətidir təvazökarlıq,

Yüz məsəl bilirsən bu barədə sən.

Lap qolu sinsa da, ağac başını

Daim yerə dikər bar gətirərkən... (X.R. 1992: s.20)

“Sevincin zirvəsi, qəmin zirvəsi” adlı şeirində “Dad yarımçıq əlindən!” və “Qızınmadıq istisinə, kor olduq tüstüsünə” deyimlərini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qafiyələndirmiş, ikinci məsəlində xırda dəyişiklik etsə də, ümumi mənaya heç bir xələl gəlməmiş, əksinə, şeirin məzmununa obrazlılıq gətirmişdir.

Bu söz, bəlkə, yaranmış

Qəzəb, hiddət selindən:

– Dad yarımçıq əlindən!

– Dad yarımçıq əlindən!

– Yarımadıq istisindən,

Kor olduq tüstüsündən!

Gah gizli deyiblər, gah aşkar, açıq.

Bağda ağac yanıb, tağda şamama,

Gələndə arxların suyu yarımçıq... (X.R. 1992: s.33)

“Səssiz açılan güllələr” şeirində isə el arasında işlənən “Polad sınar, əyilməz” ifadəsi ilə şeirin məzmunu arasındakı uyğunluğu belə ifadə etmişdir:

Sənin mərdliyindən qorxurlar onlar,

Yüz namərd üst-üstə bir mərdə dəyməz.

Polad sərtliyindən qorxurlar onlar,

Məsəl var, sinsa da, polad əyilməz! (X.R. 1992: s.36)

Moskvada Lefortovo zindanında dustaq olduğu günlərdə də doğma vətəni düşünən, qəlbi bir an vətəndən ayrı dözə bilməyən şairin “Bizim ellər yerindəmi” adlı şeirində xalq psixologiyasında durna quşunun ayrılığın simvolu olduğuna işarə edir, şeirdə “Qoyun quzu ilə otlar” məsəlini xatırlayır:

“Durna” dedim, Moskvada məgər durna görür dustaq?

Boynu uzun, qanadı ağ, o tanrısız quşa baxmaq,

Görmək əhdi yerindəmi?

“Qoyun otlar quzu ilə, ayağının tozu ilə”

Ağ üzlərdə yanan şölə – qızılğüllər yerindəmi? (X.R. 1992: s.217)

Xalq deyimləri ilə paralel həm də milli etnoqrafik cizgiləri əks etdirən şeirləri Xəlil Rza yaradıcılığının soy-kökə bağlılığını təsdiqləyir. Aşağıda verdiyimiz “Əyil, Kürüm, əyil, keç” şeirində xalqın inanc və

etiqadlarına dayanan maraqlı etnoqrafik lövhələri görməmək mümkünsüzdür. “Çörək müqəddəsdir” deyərək yerə düşən çörəyin öpülüb göz üstə qoyulmasını, illərlə küsülü qalanların Novruz bayramında barışmasını, insanların gördüyü yuxunun axar suya danışılmasını, “od üstünə su tökməyin yasaq olduğunu”, evin giriş qapıları üzərində at nalı asılmasını, ay-ulduzlu məzarlara salavat göndərilməsini və digər ülvə, müqəddəs adətlərimizi sadalamaqla şair, bir insan ömrünün yaşantılarını şeirə köçürmüşdür.

Bircə tikə çörəyi də
Allah payı saymağımız,
Yerə düşsə, dərhal öpüb
Göz üstünə qoymağımız,
Küsənlərin Novruz günü
Bayramlaşıb barışması...
Elin elə, evin evə
Yağın bala qarışması,
Yuxusunu axan suya
Açıqların etiqadı,
“Qor üstünə su tökməzlər”
Deyənlərin od əcdadı,
Qapılara bənd edilən
At nalına inamımız,
Ay-ulduzlu məzarlara
Rəhmətimiz, salamımız...
Bu ülvəyyət, bu qüdsiyyət
Yerin-göyün nəfəsidir.
Kür adlanan xəzinənin
Yalnız bircə töhfəsidir (X.R. 1992: s.332).

Doğmasına həsr etdiyi “Nənəm Güllər” şeirində rast gəldiyimiz etnoqrafik lövhələr kənd həyatından bəhs edir. Şair nənəsini itirdikdən sonra onu sevgilə xatırlayır, gündəlik icra etdiyi işləri ardıcılıqla sadalayaraq birlikdə keçən günlərin həsrətini çəkir. “İnək sağan, süd bişirən”, “yun darayan, yorğan salan”, “kərəntilə yonca çalan”, “göy muncuqlu, ağ sələli nehrəni çalxamaqdan ilham alan”, “bir beşiyi tərpadəndə min beşiyə layla çalan” epitetləri ilə nənəsini yad edir.

İnanmadım ölümünə.

Axı nə cür inanaydım?
 Qalxıb hər gün səhər tezdən
 İki əllə min iş görən
 İnək sağan, süd bişirən,
 Yun darayan, yorğan salan,
 Kərəntiyə yonca çalan,
 Göy muncuqlu, ağ sələli
 Nəhrəmizi çalxamaqdan ilham alan,
 Bir beşiyi tərpedəndə
 Min beşiyə layla çalan... (X.R. 1992: s.321)

Şeirlərində atalar sözləri və məsəlləri, etnoqrafik mənzərələri, adət-ənənələri, inanc və etiqadlarımızı əridərək məharətlə işlətməsinə şairin yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu, bir daha sübut edir ki, Xəlil Rza xalq psixologiyasına dərinləndən bələd olmuşdur.

Xalq bayatıları, laylalar

Xalq bayatıları, laylalar Xəlil Rzanın ruhunu oxşayır, onun şeirlərinin mayası xalq yaradıcılığı və fəlsəfəsi ilə yoğrulmuşdur. Fikrimizin bariz təsdiqini şairin “Azərbaycan türkcəsi” adlı şeirində görürük. Şair ana dilini ulduzlarda səslənən laylaya, bayatıya, “bir cüt nur qanada” bənzədir, dilimizi “xəzinənin diri, qızıl külçəsi” adlandırır.

Sən ağzımda dilim yox, ürəyimdə dilimsən!
 ... Ulduzlarda səslənən laylamsan, bayatımsan,
 Məni ərşə qaldıran bir cüt nur qanadımsan.
 Ey batmış xəzinəmin diri, qızıl külçəsi,
 Azərbaycan türkcəsi! (X.R. 1992: s.372)

Xəlil Rza xalq ədəbiyyatına və etnoqrafiyaya bağlı olduğu qədər də onun vurğunu idi. O, el bayatılarını, laylaları sevirdi. Təbrizli Nəsim xanım üçün yazdığı “Anam layla çalır” şeirində şair anaların layla dünyasını dilləndirir, layla ilə yanaşı, ürəyindəki Təbriz dərini bura əlavə edir. Müəllif uşaqlıqda anasından öyrəndiyi el bayatılarını öz şeirlərində ustalıqla işlədir:

Laylanın yüz yerdən ürəyi şan-şan,
 Üz tutub danışır dünyalar ilə.
 Söz deyil, ürəkdir yanan-alışan,
 Deyir dərdlərini laylalar ilə.
 – Aşıq haradan gəldi,
 Səni yaradan gəldi.

Nə duman var, nə çiskin,
Bu sel haradan gəldi?
... Qar yağıbdır dizəcən,
Bakıdan Təbrizəcən.
Yolunu gözləyəyəm,
Mən gələn Novruzacan (X.R. 2014: s.50-51).

Repressiya şairimiz Əhməd Cavadə ithafla yazdığı “Əyil, Kürüm, əyil, keç!” şeirində də el bayatısını şeirə əlavə edərək maraqlı məzmun yaratmışdır:

Ürəyimin sözü Kürüm,
Çörəyimin duzu Kürüm,
Dünən hər ağ dalğan pələng,
Bu gün mənim quzu Kürüm!
Şirvanın yastı yolu,
Su gəldi, basdı yolu.
İstədim görəm səni,
Əzrayıl kəsdi yolu (X.R. 1992: s.332).

Xəlil Rzanın şeirlərində saysız-hesabsız belə xalq bayatılarına rast gəlmək olar.

Ağlar, oxşamalar

Şairin 1989-90-cı illər Bakıda meydan hərəkətində daim ön sırada olduğu, azadlıq uğrunda yorulmadan mübarizə apardığı, xalqı mücadiləyə səsləmək üçün etdiyi fədakarlıqlar hamıya məlumdur. 20 yanvar 1990-cı il tarixində sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qırğınlar etinasız qalmaq mümkün deyildi. “Xəlil Rza ölkənin bütün qeyrətli vətəndaşlarını azadlıq mübarizəsinə qoşulmağa çağırır, rəsmi dövlət siyasətinə qarşı öz iradlarını bildirmək üçün onları meydana səsləyir. Qarabağdakı xəyanətin, Sumqayıtdakı fəlakətin əsl səbəbkarlarını sərrast ifadələrlə ifşa edən sənətkar Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizənin həm tarixinə, həm də coğrafiyasına müxtəsər poetik ekskurs etmişdir” (Nəbiyev B. 2005: s. 11). Bu mövzuda Xəlil Rzanın saysız-hesabsız şeirləri vardır. Belə şeirlərdə xalqın faciəsini qələmə alan şair el arasında məşhur olan ağları şeirlərinə əlavə edərək yangılı, həzin əsərlər yaratmışdır. O faciə gecəsində şəhid olanların dilindən yazdığı “Əlvida, Azərbaycan!” şeirinə on beş el bayatısını – ağını öz şeirinə daxil etmiş, şeirin məzmununda maraqlı improvizasiya alınmışdır.

Bakı qanlı bir məzar, özü boyda laləzar,
Selin, suyun altında pərən-pərən bir gülzar.
Əzizim, üzü qanlı,
Ayağı, dizi qanlı.
Ölən biz, qırılan biz,
Tutdular bizi qanlı (X.R. 1992: s.113-114).

Yaxud da:

Dünyanın ortasında şəhidlər sərgisi var,
Ürəyindən vurulmuş igidlər sərgisi var.
Eləmi tikə-tikə,
Bədənim tikə-tikə.
Qəbrimi özüm qazdım,
Kəfənim tikə-tikə (X.R. 1992: s.114).

“Üç imarət arasında” şeirində dünyadan köçən oğluna “layla çalan” ananın yanıqlı səsinə, acısını, kədərini təsvir edir. Ağı deyən “ananın səsinə” daşın bağrının çatlaya biləcəyini” göstərir:

Mən bir ana gördüm tabut başında,
Səsi gah qırılır, gah alçalırdı.
Dinləsə, çatlardı bağrı daşın da,
“Laylay, balam” deyər layla çalardı.
“Laylay, balam” deyər layla çalardı
Otuz iki yaşlı ər övladına... (X.R. 1992: s.50)

Şair el ədəbiyyatına bağlı olduğundan və elin adət-ənənələrini dərinlən bildiyindən ki, əsərlərində tez-tez xalq yaradıcılığı nümunələrinə yer verirdi.

X.Rzanın şeirlərində söz birləşmələri və frazeologizmlər

X.Rzanın həm əsərlərində, həm də mətbuata verdiyi müsahibələrdə maraqlı faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Azərbaycan dilinə aid olan onlarla, bəlkə də, yüzlərlə sözün qonşu xalqların dilinə keçməsi ilə bağlı maraqlı izahları vardır. Xüsusən də ruscadakı çelovek, nyanya, mama, papa, Oleq (Uluq bəy), Kazbek (Qazı bey), Baykal (Bəy göl), İrtiş (Yırtış – yırtıb gedən çay) və digər sözlərin Azərbaycan dilindən rus dilinə keçdiyini deyir və sübut edirdi (internet resursu). Öz ana dilinə son dərəcə təəssübkeşliklə yanaşan X.Rzanın şeirlərində çox maraqlı frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələr dildəki qəlibləşmiş sözlərdir. Belə qəlibləşmiş sözlər tərkibcə

dəyişməz olur, onlar dildə hazır şəkildə işlənən məcazi mənalı birləşmələrdir. Belə söz birləşmələrini – frazeologizmləri mənasını itirmədən qafiyə şəklində işlətmək şairdən ustalığ tələb edir. “Bayırdan gələn səslər” şeirində rast gəlinən bəzi misralara diqqət edək: “Ərzi qorumaq üçün çirməmişəm qolumu, Zindanlar kəsə bilməz o səslərin yolunu”, “Saf damcılar elə ki al günəşə sarılır, Nur verir gözlərinə, düşməni bağrı yarılr”; “Dəridən çıxır onlar, qabıqdan çıxır onlar, Çıxırlar ki, gizlətsin, boğsun bizi dörd divar”; “Keşikçilərım” şeirindən bəzi misralara diqqət edək: “Qırx ildir bağa kibi çəkilmisən qınına, Peşən dərdidir qanana”; “Nəfəsini kəsibdir keşik çəkdiyi zindan, Fərqi çoxmu bayırda qarıldayan qarğadan?”; “Səni gəbərdəcəklər” şeirində “Arxadan bıçaq vurub, qaçıb gizlənməyi yox! Yurdun ləyaqətini düşməni satmağı yox!”; “Sənətkar məğrurluğu” şeirində “Keçdin dağ kəlitək sən öz yolundan, Aldın vüqarını qaynar köksündən, Höte bircə anda düşdü gözündən” və digər yüzlərlə belə frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. X.Rzanın yaradıcılığında belə frazeoloji birləşmə və deyimlərin sayı sonsuzdur.

Xəlil Rza şeirlərində ana dilimiz elə yüksək səviyyədə ifadə olunmuşdur ki, bu şeirlər öz təravətini heç vaxt itirməyəcək. Xəlil Rza yaradıcılığı elə bir ümmandır ki, onun əsərlərində maraqlı dil və folklor ünsürlərini araşdırdıqca bitib-tükənməz!

ƏDƏBİYYAT

- 1.Nəbiyev Bəkir. Ön söz / Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı. Şərq-Qərb, 2005
- 2.Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Xalqbank, 2014
- 3.Xəlil Rza Ulutürk. Davam edir 37. Bakı. Gənclik, 1992